

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

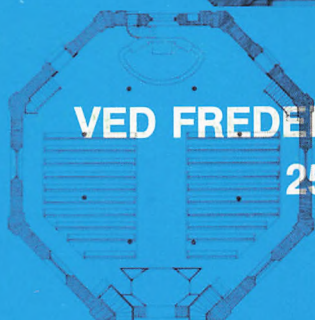
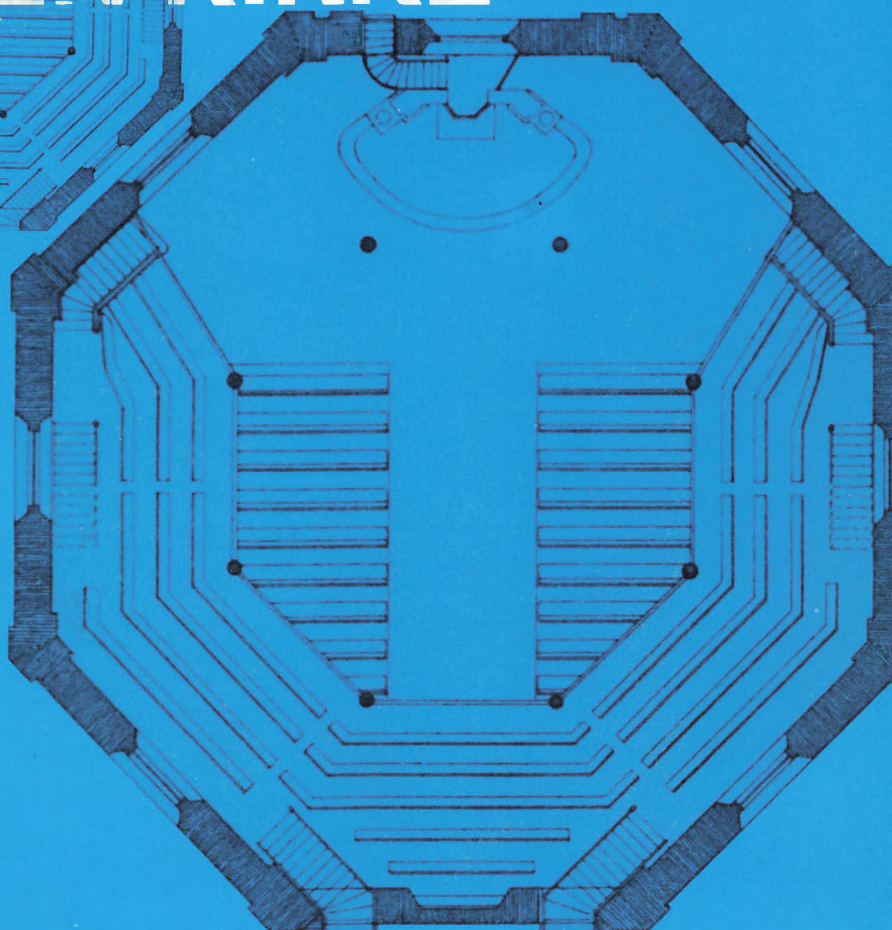
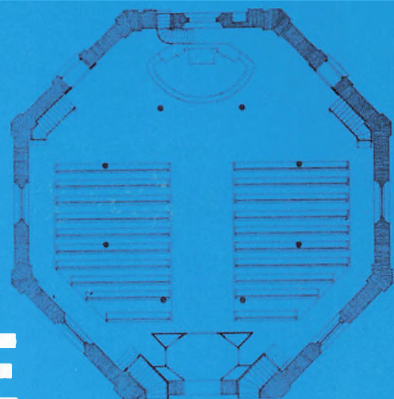
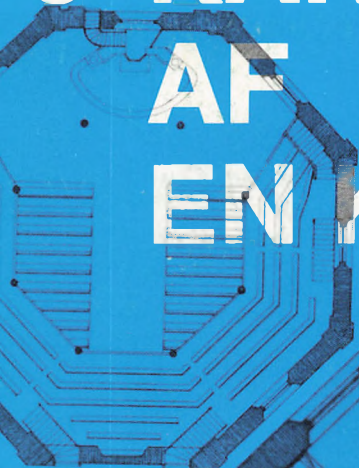
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

8 KANTER AF EN KIRKE

VED FREDERIKSBERG KIRKES
250 ÅRS JUBILÆUM

Otte kanter af en kirke

ved Frederiksberg kirkes
250 års jubilæum

Udgivet af Frederiksberg kirkes menighedsråd
i samarbejde med
Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg

1983

Otte kanter af en kirke
ved Frederiksberg kirkes 250 års jubilæum
udgivet af Frederiksberg kirkes menighedsråd i
samarbejde med Historisk-topografisk Selskab for
Frederiksberg

Sat med Baskerville og Optima

Trykt hos Frederiksberg Bogtrykkeri 1983 i 1000
eksemplarer

Omslag: Fritz Haack

Bagside: Alterskrankens låge. Foto: Lennart Larsen

Redaktion og tilrettelæggelse: Annette Eilschou Holm
og Fritz Haack

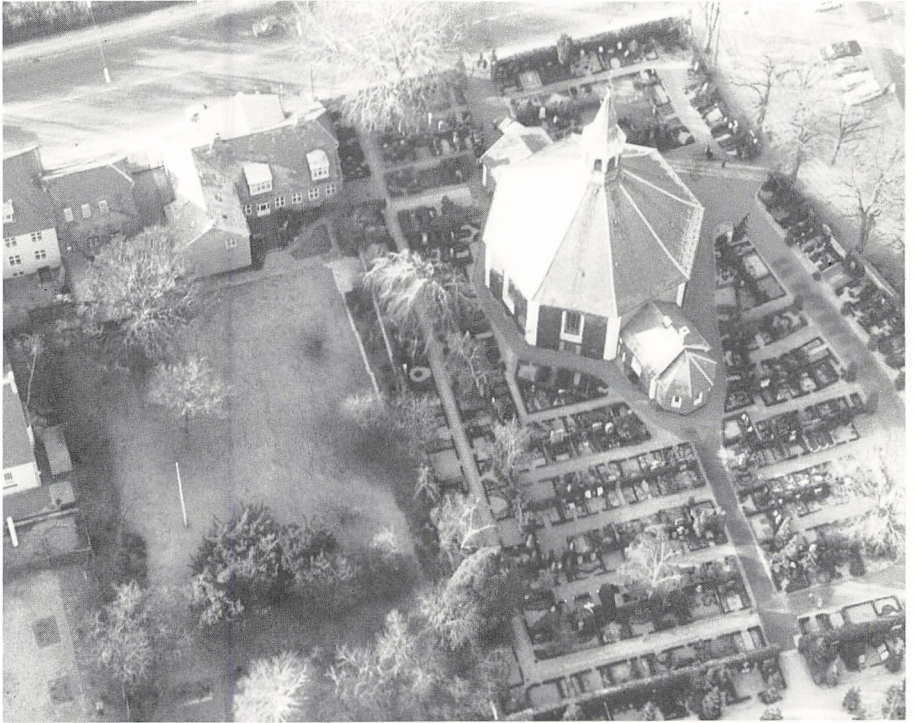
ISBN 87-87477-08-4

Bogen kan købes gennem Historisk-topografisk Selskab
for Frederiksberg, Hovedbiblioteket, Solbjergvej og
Frederiksberg kirke
pris: 60 kr.

INDHOLD

Pastor emeritus, dr. teol. Niels Nøjgaard 25 år ved Frederiksberg kirke – Et kort rids	7
Overinspektør ved Den kongelige Kobberstiksamling Erik Fischer Om Eckersbergs altertavle i Frederiksberg kirke – Tydning og tolkning	24
Kunstmaler Mogens Jørgensen Antependium og messehagler til Frederiksberg kirke	43
Flygtningehøjkommissær ved FN, kaldskapellan ved Frederiksberg kirke 1941–1945 Poul Hartling »En udfordring er ofte en gave« Frederiksberg kirke i besættelsesårene	45
Organist, forlægger Ole Olesen De »fromme, hellige Toner« Historien om organist Oehlenschlägers instrument og dets efterfølgere	55
Sognepræst ved Frederiksberg kirke Helge Lundblad »Tyve år efter –« Nogle refleksioner over ungdomsarbejde	62
Digte af Jakob Brønnum, tidl. medarbejder ved Frederiksberg Sogns Ungdomskreds	42, 70, 82
Navne og litteratur	74

Om bogen –

I et kvart årtusinde har Frederiksberg kirkes klokker ringet ud over byen fra det lille tårn på den særprægede, ottekantede bygning.

I 1734 blev den indviet. Næsten uberørt står den i dag ved sit 250 års jubilæum den 8. januar 1984.

Et jubilæum og noget på tryk hører sammen. En slags status eller billeder af et liv, om man vil. Derfor var tanken da også nærliggende at udgive en jubilæumsbog ved dette særlige års begyndelse.

Ikke en bog om kirkens historie. Den var jo allerede udkommet ved 200 års jubilæet, udmærket forfattet af præsten Chr. Rasmussen.

Men hvilket indhold da?

Man nedsatte et udvalg.

Efter lange forhandlinger blev løsningen, hvad der her foreligger på de følgende blade: En bog, der trækker enkelte facetter af kirken og dens liv frem. Musik, kunst, ungdomsarbejde, erindringsstof fra dagligdag og dramatiske tider.

Emner som vel nok vil kunne interessere en større kreds. Træk til belysning af en kirke med tradition og fornyelse. En kirke, der forsøger at bygge brospænd mellem kirke og samfund.

Vi bad en række mennesker skrive for os.

Tak derfor først og fremmest til forfatterne. Deres reaktion var omgående og positiv, og gjorde det dermed muligt at gøre bogen så alsidig, som vi gerne ville, den skulle være.

Dernæst tak til Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg, som lyttede til os og gik ind i et samarbejde, der gjorde udgivelsen økonomisk overkommelig. Stadsbibliotekar Svend Esbech har undervejs været os til stor hjælp og opmuntring.

For hjælp med illustrationer er vi glade for god hjælp fra fotograf Ole Buntzen, fru Ellen Jans, fru Jenny Koefoed og tegneren Ebbe Sadolins familie.

Uden økonomisk støtte var der ikke kommet megen bog ud af det. Vi siger derfor tak for bidrag fra Bikuben Fonden og Frederiksberg Sparekasse, samt fra Ny Carlsbergfondet, der har støttet overinspektør Erik Fischers artikel og illustrationen af samme.

Frederiksberg, december 1983

Annette Eilschou Holm   *Fritz Haack*
Frederiksberg kirkes menighedsråd

Niels Nøjgaard

25 år ved Frederiksberg kirke Et kort rids

Min far var en urolig sjæl. Han skulle bestandig gøre forandring, kunne ikke falde til og blive hjemme noget sted. Min stakkels mor, som måtte flytte, jeg tror over tyve gange. Det længste, far holdt ud, var syv år på Højergaard udenfor København. Men dér fik så også mine brødre og jeg vor opvækst i et dejligt hjem og i vidunderlige omgivelser.

Dr. teol. Niels Nøjgaard malet af Poul Henrik Jensen 1968.

Jeg har ikke arvet min fars uro. Min kone og jeg har som præstefolk kun flyttet to gange mellem indflytningen i Udby og fraflytningen i Pile Allé. Vi har haft vort hjem i et landsogn på Sjælland, i en sjællandsk købstad og så altså på Frederiksberg. Vær vis på, at vi med mange bånd er knyttet til de steder, vi har haft vort virke. De holder endnu.

Da jeg havde søgt Frederiksberg, kom menighedsrådet i begyndelsen af 1946 til Slagelse. Vi sad bænkedet om det store spisebord, og forhøret begyndte. Det var nu ikke spor ubehageligt. Der var dog én, der i en noget krigerisk tone forhørte sig om, hvorvidt jeg var laubianer? Jeg var nu ikke fanatisk med hensyn til Laubs salmemelodier, så svaret blev nok lidt uldent. Denne kirkemusikalske strid er nu forlængst stilnet af og Laub godtaget allevegne, men dengang var det et emne, som kunne bringe sindene i kog.

Jeg blev indstillet enstemmigt og tog ind for at hilse på. Mens jeg sad og snakkede med kordegn Busk, blev der ringet inde fra kirken, at der stod et ungt par, som sagde, at de havde en aftale med provst Engel om, at han ville vi dem. Han var ikke kommet og var ikke til at træffe. Der var tale om en besynderlig misforståelse fra de unge menneskers side. Provst Engel satte en ære i ikke at glemme aftaler og havde sikkert heller ikke gjort det i dette tilfælde. Men parret skulle giftes, så jeg trak i en af de præstekjoler, som hang i kirken, og med lånt tøj og i brune sko forrettede jeg vielsen. I dag ville det næppe volde anstød, men dengang stred det nok mod etiketten i den fine Frederiksberg kirke, at præsten optrådte i ureglementeret fodtøj. I hvert fald: de unge blev gift, og jeg fik en noget hovedkulds start i Frederiksberg kirke, endnu inden jeg var udnævnt.

I kirken

Det er vist en populær opfattelse, at en præsts arbejde består i at holde en ugentlig prædiken. Det er naturligvis noget snak, men rigtigt er det, at prædikenen er en vigtig del af en præsts opgave. Det er en mærkelig opgave, på én gang enestående let og enestående vanskelig. Luther, som i den forstand var en god dansker, at han elskede paradokser, har sagt, at en prædikant er den eneste, som ikke behøver syndernes forladelse, og samtidig er der ingen, der behøver den som han; på den ene side er han jo udelukkende talerør for en

anden, for Gud, på den anden side er det dog *ham*, der med al sin menneskelige ufuldkommenhed og syndighed skal forme ordene. Det har for mig bl.a. betydet, at jeg altid har brugt manuskript af frygt for, at min private pegasus skulle føre mig af sted på mine egne vilde veje i stedet for at overlade Helligånden at bestemme kursen. Det kunne naturligvis gå galt endda, og gjorde det måske tit.

Erik Bøgh har erklæret, at han afskyede teater i kirken og prædiken i teatret. Jeg forstår ham, men er ikke enig med ham. Kirken er i den forstand et teater, at der *ageres*, altså foregår en akt, en handling, endda flere ved en gudstjeneste. Prædiken er én af dem. Præsten har som skuespilleren kun sin krop at agere med; hans gestus, hans mimik, hans sprog, hans stemmeføring er hans redskaber. De kan misbruges, men også bruges for lidt. Jeg tror snarest, at jeg har gjort det sidste – skønt det kan man næppe selv dømme sikkert om. Jeg modtog i hvert fald en gang en anonym skrivelse ind ad brevsprækken, vel fra en (tilfældig?) tilhører, som gav mig dette korte skudsmål: »De er en komediant.« Andet stod der ikke. I samme retning kan det jo tyde, at pigen inde fra Gamlehjemmet en søndag kom hjem fra gudstjenesten og meddelte, at »dr. Nøjgaard var ordentlig i hopla i dag!« Men naturligvis: Humør, stemning, oplagthed er ikke til at se bort fra.

Indholdet af mine prædikener skal jeg ikke gå ind på, blot dette: De, som søgte en partipræget forkyndelse, måtte utvivlsomt skuffes. Jeg har aldrig følt mig hjemme indenfor nogen kirkelig retning. Undertiden har jeg fornemmet det som en mangel, et savn således at stå underlig isoleret, uden partifæller eller dog meningsfæller at støtte mig til; men sådan er min lod nu blevet, og jeg håber også, at den, som ingen uniform passer til, kan være en Guds ords tjener.

Jeg har altid opfattet og også ofte erfaret gudstjenesten som en fest. Dertil skal også prædikenen tjene, men der er meget andet end den, som bidrager til højtid. Frederiksberg kirke har i den henseende en vis mangel; dens indretning betoner altfor stærkt indtrykket af en høresal; den føles med sine pulpiturer og med prædikestolen på den centrale plads uvilkårligt som et auditorium, selv om der bødes på det ved den prægtige og i og for sig dominerende alteropbygning og ved døbefontens anbringelse midt i rummet og ikke at forglemme den festlige orgelfacade i den anden ende af midteraksen. Og så har det også hjulpet med de senere års ændring af lyslegemerne og den lyse farve på kirkestolene – der er vel næppe

nogen mulighed for, at kirkens oprindelige døbefont, som i sin tid blev flyttet op i slotskirken, kan komme tilbage.

De, der ikke kommer med forventning om fest og ikke går hjem med oplevelsen deraf, har ikke været i kirke. Og fest er ikke noget, som bare *er* der. Man bidrager selv til den. At være tilhører eller tilskuer er ikke et rent passivt foretagende. At lytte stiller krav til den, som hører, såvel som en handling til den, der ser til. Man kan ikke uden at snyde sig selv nøjes med at »overvære« en tale, en dåb, en altergang, et musikstykke, en fællessang. Det er et *arbejde* at være tilhører, man skal jo tilegne sig det hørte – eller støde det fra sig. Jeg er mig bevidst, at mine prædikener ofte har været sådan, at folk ikke har fået leveret faste meninger eller læresætninger, de bare har kunnet nikke genkendende til og stikke i lommen. Ofte har de fået noget at høre, som stillede krav – til dem som til mig selv – om overvejelse og besvarelse i selvstændighed.

Også om dåb og altergang gælder det, at festen bliver borte, hvis man ikke selv deltager i den og for så vidt aktivt bidrager til den. Det forekommer mig, at kun spotteren kan overvære en barnedåb uden umiddelbart at gribes af det, der foregår, og engageres deri. Det samme gælder næppe altergangen; der er ganske vist intet i vejen for, at man kan være aktivt til stede derved uden direkte at deltage, men det er kun middelbart, at dette kan ske, det forudsætter kendskab til handlingen og forståelse for den. En yndig og virksom gammel dame, spillelærerinde frk. Friis fra Hollændervej havde den alderdomsskrøbelighed, at hun ikke kunne rette sig op, men gik med overkroppen næsten vinkelret på underkroppen. Det så meget af-fældigt ud, og en søndag, hun gik op til altret, var der et barn, der ved dette syn umiddelbart sagde ganske højt: »Mormor, skal hun nu op og begraves?« Der var ikke spor ondt deri, men der manglede åbenbart viden både om altergang og begravelse. Alle ved, at en tilsvarende forbavselse næppe ville ytre sig ved dåben.

På flere punkter gør den menneskelige indsats ved gudstjenesten sig tydeligt mærkbar: præsten på prædikestolen og foran altret under bøn og skriftlæsning, den syngende menighed, der løfter sin stemme med vore salmedigteres ord, organisten ved sit instrument osv. Det menneskelige bidrag til højtiden er langt mere tilbagetrædende ved sakramenterne. Her ventes der i en særlig grad på indsatsen fra højeste sted, ellers giver det hele ingen mening. Des mere betydningsfuldt forekommer det mig, at den lille rolle, præsten

spiller ved døbefonten og foran nadverbordet, udføres på en sådan måde, at det bliver et – beskedent – bidrag til festen. Her må ikke jappes med ordene og ikke sløses med de bevægelser, som ledsager f.eks. uddelingen eller overøsningen. De ydre tegn på, at det er på Guds indgriben, vi venter, bør ikke agtes ringe. Selv sådan en biting som præstens påklædning er ikke ligegyldig: messehaglen ved nadveren og alba'en (den hvide messeskjorte) ved dåben. Alt det her nævnte har i hvert fald for mig været en selvfølge.

Vi havde i Slagelse en herlig storkøbmand, Aage Erslev. Første gang jeg talte med ham, fortalte han, hvor herligt det var om sommeren ude ved Stillinge strand at tage sit morgenbad i bølgerne og så gå ind til morgenkaffen . . . »Ja, og sin morgensang!« sagde jeg. »Nå ja, jeg kommer nu ikke så meget i kærke, for jeg skal til så mange begravelser, og de kommer allesammen i Himlen, så mon det er så nødvendigt?« Jeg har nu aldrig betragtet det som min opgave at afgøre, hvem der kommer i Himlen af dem, jeg begraver, og hvem ikke. Hovedsagen har været, at bibelens tale om liv og død kommer til orde. Det »personlige«, folk – efter min mening med rette – venter at høre om den afdøde, skal ikke være en objektiv vurdering med omtale af både positive og negative sider. Man skal bare sikre sig, at det, man siger, er rigtigt og egnet til at bære de sørgendes taknemmelighed frem.

Der var en præst et sted ude i landet, som åbenbart efter familiens mening havde talt ilde om den afdøde i sin begravelsestale. I avisens takkeavertissement kom der da til at stå: »Tak til alle undtagen til pastor L.« Jeg har faktisk været ude for det samme. Efter en begravelse udsendte børnene en takkeskrivelse, som også blev tilsendt mig. Der stod bl.a., at man beklagede præstens skandaløse tale. Jeg gik hen til de pågældende og blev mod forventning venligt modtaget, og det kom da frem, at der var et pinligt forhold i den afdødes liv, som de for ingen pris ville have omtalt. Af noget af det, jeg sagde, forstod de, at jeg vidste besked og var skamløs nok til at nævne eller antyde det. Det drejede sig om noget, som jeg var fuldstændig uvidende om, og altså ikke kunne have omtalt. De godtog min forklaring og tilbød at udsende en ny skrivelse med tilbagekaldelse af ordene om mig. Hvad jeg dog frabad mig.

Det er klart, at folk ønsker, at begravelsen skal være »smuk« i enhver forstand. Jeg har imidlertid oplevet et tilfælde, hvor ønsket var det modsatte. En dag stod min datter i sit værelse ovenpå i

præstegården. Idet hun kiggede ud ad vinduet, som vendte ud mod indgangen til kirken, så hun en gammel dame falde næsegrus til jorden, så brillerne fløj hen ad asfalten. Vi fik tilkaldt en ambulance. Hun døde på vejen til hospitalet. Da familien kom for at træffe aftale med mig om deres gamle ugifte mosters begravelse, forlangte de, at den skulle formes så prunkløst, ja, tarveligt som muligt. Hun havde, forklarede de, været rigtig ond mod deres mor, og de fik såmænd nok heller ikke nogen arv efter hende. Vi gik så fra kirkegårdens lille bitte mørke kapelrum direkte til graven, hvor det fornødne blev foretaget, ellers intet. Siden erfarede jeg, at de havde arvet hende.

Ellers må jeg sige, at folk bare var taknemmelige for den betjening, de fik ikke alene fra præstens side, men også fra det øvrige personales side lige fra den elskelige kirkekone fru Hansen og hendes efterfølgere med titlen kirkeassistent over graverne og kordegnen, som i fællesskab sørgede for udsmykningen, til organisten og kirkegårdsinspektøren og hans folk. Ofte forekom det mig, at begravelserne, skønt der var så mange af dem (jeg for mit vedkommende har oplevet at foretage 10 kirkelige handlinger på én dag; det var naturligvis en enestående undtagelse, og for begravelsernes vedkommende fandt flere af dem sted i en krematoriesal) fik et ægte højtidsfuldt og bevægende forløb.

Underligt nok må jeg erkende, at det lå anderledes med vielserne. Er det, fordi kirken bedre forstår at tale til de sørgende end til de glade? Eller er det, fordi festligheden med brudens og hendes fars indmarch til orgelklang, toilettepragten osv. i den grad samler sig om mennesker og deres arrangementer, at der er ringe lydhørhed for Guds ord eller blot trang til opløftelse af sindet mod det høje i glædens undren og tak? Jeg ved det ikke. Måske er fejlen min, men jeg har sjældent kunnet undgå at føle noget kunstlet ved situationen, så mine ord blev som trætte fugle, der faldt døde til jorden. Men det kunne hænde, at der blev noget ganske jordnært ved det hele, når man stod foran et ældre par, der ønskede at gifte sig af rent praktiske, arvemæssige grunde, og hvor brudgommen straks efter vielsens afslutning endnu stående foran altret trækker tegnebogen op for at række mig et beløb til betjeningen, »hende pigen ude i våbenhuset skal også have!«, alt mens sagføreren og dennes kone, som udgjorde hele følget, tyssede på ham: »Lad det vente, hr. A.!« »Nej, hvorfor dog det?« lød svaret.

Den tredje kirkelige handling, som vender regelmæssigt tilbage, er

konfirmationen. Vi har i min tid aldrig haft de meget store hold; der har været plads både til de unge og til deres pårørende, og kirkerummets intime karakter er kommet til sin ret, bl.a. under det, man i gamle dage kaldte »overhøringen«, og som jeg vil kalde en samtale om et emne fra undervisningen, så ethvert præg af eksamen falder bort. Naturligvis er det forbundet med en vis spænding hos de unge således at skulle ytre sig i en stor forsamlings nærværelse, men jeg tror ikke, det betyder noget pres, og forældrene får derved lejlighed til at få et indtryk af, hvordan undervisningen er foregået – og til også selv at få lidt konfirmandviden repeteret. I hvert fald har jeg fået det indtryk, at dette led i handlingen har været nyttigt, også i den forstand, at det sætter konfirmationen med dens trosbekendelse og håndspålæggelse ind i den rette sammenhæng.

Af særlige gudstjenester skal jeg blot nævne den, som Rahbeks-kolen har ønsket at komme til ved undervisningens genoptagelse efter juleferien. Det var som taler og liturg i hvert fald for mig en sand fest med 800 børn og deres lærere foran mig. En enkelt gang fik den et ubehageligt efterspil. Jeg havde valgt at tale om døden og gjorde det, mener jeg, på en naturlig og uprovokerende måde. Jeg kunne ikke vide, at der i forsamlingen sad en lille pige, hvis mor også var med i kirken, en mor, som altid havde våget over, at barnet ikke fik noget at høre om døden, idet hun havde den forestilling, at barnet derved ville ængstes for, at forældrene skulle dø – og så skete det altså, at hun netop på det fredhelligste sted måtte høre en omtale af døden! Jeg var nok ikke langt fra at komme i Ekstrabladet, men jeg slap.

En anden gang blev der ligefrem indbragt en klage over mig til myndighederne. Sagen blev rejst af en person, som åbenbart følte sig kaldet til at våge over, at alt gik til efter reglerne i hans sognekirke. I et bestemt tilfælde havde jeg fundet det rimeligt, at Frederiksberg kirke viste gæstfrihed overfor en kreds, som ikke var medlemmer af folkekirken, så man kunne holde en begravelshøjtidelighed i kirken, naturligvis under iagttagelse af alle sømmelige hensyn, hvilket skete. Ministeriet mente, at jeg var gået for vidt i min liberalitet, og jeg fik en næse, som jeg måtte tage til mig. Jeg mener stadig, at der må være situationer, hvor det vil være rimeligt at gøre undtagelser fra de strenge regler om kirkens brug.

Den kære ottekantede kirke ved Runddelen var i min tid på nippet til at synke i aske. I kælderens under sakristiet fandtes et lille præsteværelse. Det grænsede op til varmekælderen, og her var ovnen åben-

bart blevet overophedet, så træværket på den anden side muren var bragt til at gløde; til alt held var vindu og dør tillukkede, så ilttilførslen var for ringe til, at der kom gang i branden. Det blev blot til en vældig masse røg, som gennem alle revner trængte op ovenpå, hvor den bl.a. dækkede præsteportrætterne med et tæt sort lag; jeg tror nok, at provst Engel ikke havde haft noget imod, at portrættet af ham var gået til; man er jo sjældent glad for billeder af én selv; men alle malerierne viste sig uden vanskelighed at kunne restaureres. Kun messehaglerne, som opbevaredes i præstekælderen, gik til, men kirken selv skete der intet med. Med al dens træværk lige fra alteropbygningen og de pommerske egesøjler til klokkestolen i spiret, kunne det let være blevet en katastrofe.

I menighedshuset

En af mine opgaver var at varetage menighedshusets tarv. Efter traditionen var præsten formand for bestyrelsen og passede bl.a. husets – beskedne – legatmidler og førte forhandlinger vedrørende økonomien f.eks. med kommunen, som ydede tilskud til ungdomsarbejdet og efterhånden især til Gamlehjemmets drift. Dette hjem lededes til at begynde med af fru A. Andersen, idet hendes mand fungerede som »husfader« for huset i det hele, et efterhånden omfattende og besværligt arbejde, som kordegnene P. Busk og M. C. Christiansen tog på sig og udførte med dygtighed og utrolig tålmodighed.

Gamlehjemmet rådede over det meste af 1. og 2. sal, og flere dygtige damer fulgte efter hinanden som ledere og tog sig af de 14 gamle damers pasning i alle måder. Uden at forklejne nogen tror jeg, at sygeplejerske frk. Marie Keidings omsorgsfulde og selvforglemmende gerning vil blive særlig husket. De festaftener, hun holdt ved fødselsdage blandt de gamle eller ved andre lejligheder i det daværende »bestyrelsesværelse« (nu kordegnkontor), står for mig i en særlig varm glans. Det var i sandhed beskedne summer, bestyrerinderne havde at råde over, men de forstod at få meget ud af lidt. Hvilke summer kostede ikke i sammenligning dermed driften af Bakkegårdshjemmet, som i min tid blev indrettet i dr. Møllers tidligere fødeklinik på Bakkegårds Allé, og som jeg også var bestyrelses-

formand for, og hvor jeg havde et godt samarbejde med de skiftende ledere og deres personale – og med beboerne!

På 1. sal i menighedshuset fik vi oprettet en halvdagsbørnehave, som under snævre, men hyggelige forhold fungerede udmærket – og til hvis brug kordegnen afstod en del af sin have. Også her var jeg bestyrelsesformand, ligesom i den større menighedsbørnehave på Maglekildevej under frk. Ellen Gads ledelse. Ja, hvor mange bestyrelsesformandsposter har jeg ikke beklædt! De kunne naturligvis ikke passes ordentligt, havde jeg ikke haft mange og arbejdsvillige medarbejdere, men det havde jeg også.

I menighedshuset læste vi tre præster med konfirmander, hver i sit lokale, bl.a. i det med menighedshuset sammenbyggede lille hus, tilhørende embedet. Jeg kan ikke lade være med at nævne en vikar, vi havde en periode, den dansk-amerikanske præst A. Dorf, som boede i sognet; denne 80-årige mand havde børnene i sin hule hånd og fængslede dem med sin undervisning – et bevis på den rolle lærerens personlighed og umiddelbare pædagogiske evne som fortæller spiller. Jeg tror ikke, jeg er den store pædagog og har desuden ikke kunnet følge med i den nyere pædagogiske udvikling som f.eks. pastor Lundblad. Jeg fornåm også, at klokken for mig var faldet i slag, da et af børnene på mit sidste hold spurgte, om de ikke nok måtte »få det som oppe hos Lundblad«. Det er muligt, at jeg har haft mere evne til at undervise voksne unge, det havde jeg i hvert fald indtryk af, da jeg nogle år gav timer på Blaagaard Seminarium.

Jeg tror også nok, at min uhjælpelige individualisme – som jeg altid har været forbavset over ikke har skaffet mig flere ubehageligheder, end tilfældet er, i en tid hvor gruppearbejde, medarbejderindflydelse osv. spiller så stor en rolle – har betydet, at jeg befinder mig allerbedst ved enkeltmandsundervisning. Jeg har flere gange givet udlandsdanske børn et konfirmandkursus, inden de blev konfirmeret i Frederiksberg kirke – som regel ved en almindelig gudstjeneste og ganske alene, hvor de gerne optrådte med en uventet ugenærthed endog under overhøringen, som heller ikke de slap for.

En gang havde jeg på mit normale hold en dreng, som var så tunghør, at han fik for lidt ud af timerne. Jeg gav ham da en række enetimer i min stue, og husker bl.a., at det viste sig, at han ikke kendte lignelsen om den fortabte søn. Jeg fortalte ham den så. Da jeg næste gang spurgte ham, om han kunne huske den, svarede han med den noget snøvlende stemme, som tunghøre ofte har: »Jo, den gjorde et

stort indtryk på mig.« Han var en tung, men dejlig dreng; jeg har desværre ikke kunnet følge ham siden. Det har jeg forøvrigt kun kunnet med få gamle konfirmander, og jeg har ikke forsøgt mig med møder for dem, sådan som flere andre har gjort.

Den udvikling, eller skal vi nøjes med at sige forandring, som er sket i henseende til den stil, hvori foreningslivet foregik i menighedshuset gennem min tid, er formidabel. Det begyndte kort efter min ankomst til sognet med, at den uskrevne lov om, at der ikke måtte ryges i huset, blev brudt. Det skete ganske gelinde uden nogen bestyrelsesbeslutning eller lignende. Siden er andre traditioner faldet. Det forekommer endda, at ungdommen danser, tilmed under stor larm, dog kun ved særlige lejligheder og vist kun til midnat. Når jeg en sjælden gang vovede mig ind i Store Sal til den slags, hvor der var forstærker på, følte jeg mig hensat til en fremmed verden, det må jeg indrømme. Hvilken tolerance har ikke kordegnens med deres bolig i stuen og de gamle ovenpå udvist!

Foruden ungdomsmøderne blev der holdt møder af mange slags i menighedshuset. Naturligvis indbød vi præster i fællesskab til årlige serier af menighedsmøder med skiftende program og med os selv eller fremmede som talere og med ret god tilslutning. Traditionen for, at man som taler ved den slags møder ikke kunne påregne honorar, bestod min tid ud. Jeg husker min befippelse, da vi havde haft Martin A. Hansen som taler, og hans kone, som åbenbart var kasseimester, lod mig forstå, at der ventedes et honorar. Jeg fik fat i nogle penge, jeg husker ikke hvor mange, men det var åbenbart for lidt, for hun tog imod dem med en bemærkning om, at det jo altid kunne blive til et vattæppe.

Selv arrangerede jeg af og til særlige møder. Jeg var formand for den danske komité til støtte for Valdeserne, dvs. de norditalienske protestanter i de cottiske alper ind mod Frankrig. Med mellemrum arrangerede jeg en rundrejse her i landet for en af Valdesernes præster. En af dem talte en gang i menighedshuset. Valdeserne er tvesprogede, de taler både italiensk og fransk, og vor gæst talte på fransk, for at jeg kunne tolke ham. Blandt mødedeltagerne var der et menighedsrådsmedlem fra et andet sogn, som med det forestående bispevalg for øje foreslog mig som kandidat, »fordi jeg talte fransk.« Mon ikke han har ment, at jeg havde andre kvalifikationer ved siden af? I hvert fald var meningen god nok.

Nogle meget ejendommelige møder fandt sted i menighedshuset

med visse mellemrum. De afholdtes af noget, der kaldte sig De hjemløses Forbund, en ganske løs sammenslutning, som helt beroede på en enkelt mand, gartner Kranoldz. Han boede i en ussel lejlighed i Adelgade (inden denne helt skiftede karakter). Trappen op til ham manglede adskillige trin. Men der fik han besøg af mange fattige eksistenser, som fik en snak, en bid brød og en kop kaffe. Han levede af at passe haver for ansete folk med en vis social forståelse. De hjalp ham med penge, så han kunne samle sine venner blandt de hjemløse, hos hvem han nød fuld tillid. Han fik husly i forskellige menighedshuse, bl.a. hos os; vi var et af de steder, hvor hans klienter holdt af at komme. Sammen med nogle betroede folk mødte han op om morgenen med en masse brød og med pålæg, som en slagter på Værnedamsvej forsynede ham med, og de tog fat på at smøre en mængde smørrebrød. Hen mod aften ankom en skare af forhutede mænd og kvinder og fyldte Store Sal. De spiste med voldsom appetit, drak lyse pilsnere (eller *var* det bajere?) og røg cerutter, en gave fra en cigarfabrikant. En ejendommelig forsamling at tale til. Der skulle nemlig holdes en slags foredrag for dem, dels af præsterne, dels af en af Kranoldz' velyndere, som havde evne og lyst dertil. Det var ikke en rolig tilhørerskare, som sad pænt på deres pladser, de gik ud og ind, kom med tilråb, og var der en, de ikke brød sig om at høre på, gik de udenfor så længe. Siden forlod de lidt efter lidt stedet. Kranoldz holdt ud til kort før sin død, og De hjemløses Forbund døde med ham. Hvordan han fik sine folk kaldt sammen, ved jeg ikke. Jeg tænker beskeden gik fra mund til mund.

Endelig skal jeg nævne mine Kaj Munk aftener. Jeg holdt så godt som hvert år en. En eller anden side af digterens forfatterskab eller personlighed blev gennemgået, illustreret med oplæsning af hans værker. Det varede gerne et par timer og samlede salen fuld af interesserede tilhørere. Skulle det være en af disse aftener, der har fået manden med sedlen i brevsprækken til at stemple mig som komediant?

Menighedshuset måtte hjælpe på sin økonomi ved at afholde en årlig basar. Min kone stod i spidsen for den damekomité, som arrangerede og passede udsalget de to dage, det stod på, men de havde mange hjælpere; uforglemmelig er pastor Bønnelycke (nu provst), som med en barnevogn trillede rundt fra den ene handlende til den anden for at samle gaver ind. Der kom store beløb ind, og basaren var en festdag for mange, ligesom den knyttede damekredsen sammen i

et værdifuldt fællesskab. Et stort arbejde påtog kordegnene sig som kasserere. Hvordan man fik betydelige kunstnere til at medvirke ved disse blandede forestillinger, er ufatteligt.

I sognet og præstegården

Hvad er et sogn? Et område, hvor man sogner (søger) til den samme kirke. Er så Frederiksberg sogn et sogn? Sognebåndet (at man er bundet til et bestemt sogn og dets gudshus) er jo forlængst løst, så folk kan søge udensogns til kirke, om de vil. Det er der også dem af Frederiksbergs beboere, der gør. Vi har også dem, der søger til Christian Science's kirke på Nyvej eller til Frelsens Hærs tempel på Frederiksberg Allé.

En dag kom der en gammel dame til mig for at udmelde sig af Folkekirken. Jeg tillod mig at spørge hvorfor? »Jo, det siger han, at jeg skal.« »Han« viste sig at være en ung mand, som var begyndt for sig selv i udkanten af sognet. På spørgsmålet om, hvad de kaldte sig, svarede hun: »Vi kalder os Gu's menighed på Vesterbro.« Og der kan være mere af den slags. Men der bliver et meget stort flertal tilbage endda – er dét »kirkesøgerne«, det egentlige sognefolk på stedet? Katholikerne taler om, hvem der er »praktiserende« og hvem ikke. Hvem er så praktiserende i vort sogn? De faste kirkegængere? Mon ikke det er for snævert? Det var i hvert fald et godt emne ved et menighedsmøde! Jeg har ingen teori om dette forhold, men jeg har aldrig ønsket at komme til folk som repræsentant for »de praktiserende«, men bare for kirken, Frederiksberg kirke (i flere betydninger af ordet kirke).

Da jeg kom til sognet, havde man, som en rest fra Hoffmeyers tid vil jeg tro, en tradition for at holde friluftsmøder på Henrik Ibsensvej. På opfordring prøvede jeg sammen med en lille kreds af andre at fortsætte, men det blev vist ved denne ene gang. Det lå ikke for mig og forekom mig desuden at virke som et forsøg på at stille sig an netop som de praktiserende overfor de ikke-praktiserende, tilmed repræsenterede vi så åbenbart en anden klasse end dem, vi stod overfor i dette eneste arbejderkvarter i sognet. Hvorfor ikke lige så godt stille sig op hos dem på Frederiksberg Allé? Umiddelbart hørte jeg selv til en anden klasse end folkene på Ibsensvej, men det ønskede jeg ikke at lade træde frem, jeg ville bare være deres præst, og

præsten repræsenterer vel nok uundgåeligt en anden klasse, men dog først og fremmest den kirke, som er alles; således blev jeg også godtaget derhenne, det erfarede jeg f.eks. ved besøg i konfirmandhjem, eventuelt på selve konfirmationsdagen (for dét kan man godt tillade sig i et arbejderhjem).

Besøgene – ja, naturligvis gik jeg på »husbesøg«, men provst Rald havde gjort en korrekt iagttagelse, da han, som selv havde »gået sin menighed sammen« ved at slide sit sogns trapper, i sin tale ved den afskedsfest, som i maj 1971 blev holdt for mig, sagde, at jeg nok var gået for lidt ud til folk. Jeg har bestemt ikke forsøgt at træde i Otto Møllers spor, han, som overhovedet ikke forlod Gylling præstegård, folk måtte komme til ham, han skulle ikke gå til dem! Nej, men der skal nok være dem, som har siddet og ventet på mig, uden at jeg kom. Grunden var dels mangel på tid, dels følelsen af manglende evne til samtaler uden en naturlig anledning, og jeg bliver vist for sandhedens skyld nødt til at føje endnu en grund til: manglende overbevisning om værdien af en del af de besøg, præster ofrer tid på. Men som sagt: min brist på dette punkt skal jeg iøvrigt ikke søge at skjule eller undskylde.

Førend gennem alt det mangesidige arbejde i menighedshuset søgte vi at opnå kontakt med sognets folk gennem det trykte ord. Jeg har altid holdt af at skrive og har begge de steder, hvor jeg virkede før, været med til at starte et kirkeblad, som jeg selv redigerede og skrev artikler til. Derfor havde også her i sognet arbejdet med menighedsbladet min særlige interesse, selvom redaktionen i mange år blev varetaget af overgraver P. Larsen. Jeg tror nok, jeg har skrevet relativt mange af artiklerne. Desværre har jeg ikke sikret mig et eksemplar af bladet i de mange årgange, men på stående fod erindrer jeg en serie om Frederiksberg kirke og dens udstyr og dettes betydning i gudstjenesten, den bestod af henvend en snes artikler, desuden en anden, mindre serie »Fuglesnak for børn i alle aldre«, som blev forsynet med tegninger af et af ungdomskredsens medlemmer.

Man kan spørge, hvilken betydning et sådant blad har. Det kan man jo vanskeligt få noget at vide om; alene spørgsmålet om, hvor meget det bliver læst, er ikke til at besvare, i hvert fald har vi ikke ladet foretage en gallupundersøgelse af sagen; i Slagelse påtog en energisk bladuddeler sig et rundspørge i sit distrikt om, hvorvidt modtagerne læste bladet, og til min overraskelse svarede et meget

stort tal af dem, at det gjorde de. I hvert fald må det antages, at det har sin betydning, at folk får en sådan periodisk hilsen fra deres kirke og dens præster.

Den nuværende præstegård er over 175 år, bygget i 1824, som afløser for den første præstegård i sognet. Der var efter god landsby-skik (Ny Hollænderby var jo en lille landsby) et jordtilliggende til embedet, det omfattede en stor del af den nuværende kirkegård og gik vist videre ned til Asgårdsvej. Nu er kun haven tilbage, den er på omtrent en halv tønde land, en betragtelig størrelse efter nutidsforhold; jeg forstår godt de forældre, som stod oppe i vinduet til halvdagsbørnehaven med udsigt over hele præstegårdshaven, og som så i en misbilligende tone udbrød: »Og alt dét til én familie!«

Kirkegårdsmuren omgiver haven til de to sider; i muren er en dør, så præsten kun har få skridt til kirke; tæt ved denne dør står et morbærtræ, hvis stamme var knækket over, lige før vi ankom, men en ny skød op og bar i gode år dejlig frugt; drengene måtte plukke dem ned uden at have tøj på, bærrerne sprang ved mindste berøring og farvede dem stærkt røde; omkring vor bortrejse knækkede stammen igen, og atter er en ny skudt op. Længere nede i haven stod der store æble- og især pæretræer. Jeg har plukket adskillige kasser pærer ned fra det mægtige Diel-pæretræ; dem henkogte min kone og hendes hjælper; jeg tror, der kunne blive op mod 100 glas, nok til mange desserter – men hvilket skrællearbejde!

En aften opdagede en af drengene, at der var en person, der gik og lyste rundt i haven med en lommelygte; han for derned – og det viste sig, at det var vor gode ven fra Slagelse kredslæge Fog (ham, der opfandt spiritusprøvens nu forlængst afskaffede »Neokonstantinopolitanerinde«!); hans far og min for-forgænger provst Glahn var samtidige og havde lovet hinanden, at hvis den ene blev landsbypræst og den anden bypræst, skulle den sidste have den førstes børn boende hos sig under studierne. Således kom Johs. Fog til at bo i Frederiksberg Præstegård i 10 år, og nu var han kommet kørende forbi og var, rigtig efter sit raske væsen, hoppet ud for at se, om træerne endnu stod som i hans dage. Ja, sådan binder et sted og dets minder. Det er det samme med os.

Det er et privilegium med sådan en stor bolig på 9–10 værelser, men kræver også slid og praktisk dygtighed af husmoderen. I de første mange år var tilmed køkkenet et rædselsfuldt stort, koldt rum, en halvtrappe nede, med tynde ydervægge og uden opvarmning,

bortset fra de to gasblus; hvad har der ikke været frosset dernede om vinteren; først efter adskillige år fik vi indrettet et lille godt moderne køkken lige udenfor spisestuen.

I dette hus og i denne have er vore børn vokset op. Den ældste fik sin realeksamen lige efter, at vi andre var flyttet hertil, hun blev uddannet til beskæftigelsesterapeut og senere gift med en sagfører. Den næstældste blev nysproglig student fra Frederiksberg Gymnasium, læste derefter til læge og er nu specialist i fysiurgi m.m., gift med en væverske, lægesekretær m.m. De to yngste er studenter fra Metropolitanskolen, begge klassikere; sønnen er nu professor i Odense i romansk sprog og litteratur; hans kone er sygeplejerske, menighedsråds-kasserer m.v. den sidste sygeplejerske og gift med en forretningsmand. Præster blev der ingen af. Begge vore døtre er blevet gift i Frederiksberg kirke, og mens vi ellers ikke holdt stor selskabelighed i form af middage, så blev disse bryllupsfester fejret med mange gæster, som efter modtagelsen i præstegården spiste middagen i menighedshusets større lokaler, hvorefter der festedes videre i præstegården. Provst Balling fik under et besøg fat i et foto af mig, der i fuldt ornat førte min datter fra præstegården ind til kirken, han så et øjeblik på det og sagde så: »Når du har gjort den tur, kan du sige, at du har levet!« Åja.

Pileallé – som er præstegårdens navn os imellem – er for børnene deres gamle hjem, og for deres børn igen står hjemmet i Pileallé og besøgene der, ikke mindst i julen, i eventyrets glans; deres mor- og farmor forstod at gøre præstegården til et hyggenes og varmens sted.

Det gælder også andre end familien. Vi har flere gange haft unge fra udlandet boende hos os i et halvt eller et helt år, og har derved fået venner for livet. Vi har modtaget fællesnordiske forsamlinger, f.eks. i forbindelse med vor interesse for den kristne buddhistmission eller haft valdesiske præster eller kinesiske og japanske gæster boende i nogle dage. Endelig har vi ved mangfoldige lejligheder haft talere, bestyrelsesmedlemmer m.m. bænket i vore stuer til kaffen og den berømte kringle, og så har vi jo da gang efter gang haft den ene og den anden fra sognet indenfor som gæster. Ikke sjældent blev folk, når det embedsmæssige var overstået inde hos mig, sendt ind i dagligstuen til min kone.

Mon ikke disse korte ord om en stor menage har givet læseren et indtryk af, at vi simpelt hen levede et landsbypræstegårdsliv midt i storbyen? Og just sådan er det. Jeg har altid betragtet mig som

På vej ind i kirken til vielse.

landsbypræst. Jeg var nødt til at holde en fast træffetid, men i øvrigt var døren altid åben. Sådan ønskede vi det, og sådan blev det i nogen måde. Når jeg var hjemme, kunne jeg træffes. Tit havde jeg selvfølgelig som alle andre aftaler på helt andre tider end træffetiden, det gælder f.eks. forsøgene på at mægle mellem ægtefæller, hvor den ene part eller begge ønskede skilsmisse. Det drejede sig i virkeligheden kun om ret få tilfælde, mange ønskede den lovbefalede mægling foretaget af den borgerlige øvrighed, og forøvrigt var det sjældent, at mæglingen hos mig fik et positivt udfald, folk havde gerne afgjort sig forinden. Ikke sjældent fik disse samtaler et pinligt

eller tragisk forløb, også tragikomiske tildragelser forekom. En stor kraftig kvinde var ubøjelig, hun ville skilles, hvad den lille vimse mand nødig ville; da vi havde snakket færdig, fulgte jeg dem ud i venteværelset, hvor de skiltes, idet dog manden først vendte sig til hende med en bøn: »Blot et sidste kys?« Hun så misbilligende ned på ham, pegede på sin ene kind og sagde: »Så der da!« hvorefter han sprang til.

I den tid, Otto Abitz og Helge Lundblad og jeg var præster sammen, blev det en tradition, at vi mødtes hos mig en tre kvarterstid inden træffetiden. Vi drøftede eventuelt forekommende sager og talte ellers blot om, hvad der måtte ligge os på hjertet. Jeg tror, vi alle var glade for således regelmæssigt at mødes. Så godt som undtagelsesløst har jeg haft et venskabeligt forhold til alle medarbejdere ved kirken, derunder menighedsrådet; jeg respekterede dem, og de viste mig respekt, ja, jeg tør vist sige: tillid. Større uoverensstemmelser er praktisk talt ikke forekommet. Det er en lykke at kunne sige det med sandhed. At jeg har haft brug for overbærenhed, vil bl.a. forstås af noget af det, jeg i det foregående har berettet om mig selv, men den er også blevet vist mig. Mit arbejde har bragt mig i forbindelse med mange folk i mange situationer, og jeg har ofte følt mine evners utilstrækkelighed overfor det, som krævedes af mig. Jeg har intet at prale af i forbindelse med de 25 præsteår ved Frederiksberg kirke, men meget at takke mennesker – og Gud for. Meget.

Erik Fischer

Om Eckersbergs altertavle i Frederiksberg kirke Tydning og tolkning

I et hundrede år eller så er der næsten kun talt spydige og nedsættende ord om C. W. Eckersbergs historiebilleder og ikke mindst om hans altertavler. Siden 1898 har man i Emil Hannovers nærmest alt for toneangivende bog om kunstneren kunnet læse dette: *Med nogle enkelte Altertavler . . . (der) betaltes bedre, strængte Eckersberg sig dog vel noget mere an. Men selv disse viser, hvor ringe en Ævne han havde for det religiøse Maleri. Hans religiøse Kunst er i dens taaleligste Resultater (her nævner Hannover bl.a. altertavlen i Frederiksberg kirke) . . . en Sum af hans modne Erfaring som Maler, af hans Ævne til at komponere og hans Ævne til at drapere, af hans Sans for Formen og Sans for at gøre Farven rig og dog harmonisk. Men dette Udstyr med priselige professionelle maleriske Egenskaber kan ikke dække den Fattigdom i Aanden, der raader i disse Altertavler og faar en til at ynke alt det Arbejde, Eckersberg har nedlagt i dem. Han forbandt ikke i kunstnerisk Forstand nogen personlig Forestilling med de religiøse Motiver; han støttede sin svage Indbildningskraft paa Erindringer om de bibelske Typer fra Fortidens Kunst og frembragte en Række bibelske Skikkelser, der imellem en tom og intetsigende Christus, der, ligesom hans historiske Skikkelser, er døde Former, og ikke levende Liv undfanget af ham selv (1).*

Siden da har kun ganske enkelte haft noget nævneværdigt at sige om altertavlerne (2). På Statens Museum for Kunsts og Aarhus Kunstmuseums store udstillinger i 1983 i anledning af 200-året for Eckersbergs fødsel blev altertavlen vist, begge steder ledsaget af kølige ord i katalogerne (3); i det ene af dem siger Bente Skovgaard: *Men den fromme inderlighed bærer ikke Eckersbergs fremstilling. Altertavlerne er alle vidnesbyrd om en moralsk og æstetisk solidt funderet personlighed, men ikke om en religiøst eller retorisk begavet ånd.* Her måles from inderlighed ud fra det franske 1600-tals Georges de la Tour, hvis aften-scener hun finder at måtte genkalde foran Eckersbergs billede.

Karakteristikker som de her citerede røber, hvad de, der udtaler dem, venter eller håber at finde i billederne. Der er nok tale om billeder, der i æstetisk forstand er agtværdige eller ganske kønne at se på, men det drama, eller den slående personkarakteristik, man så gerne ville møde, den finder man ikke. Naturligvis har man lov til at

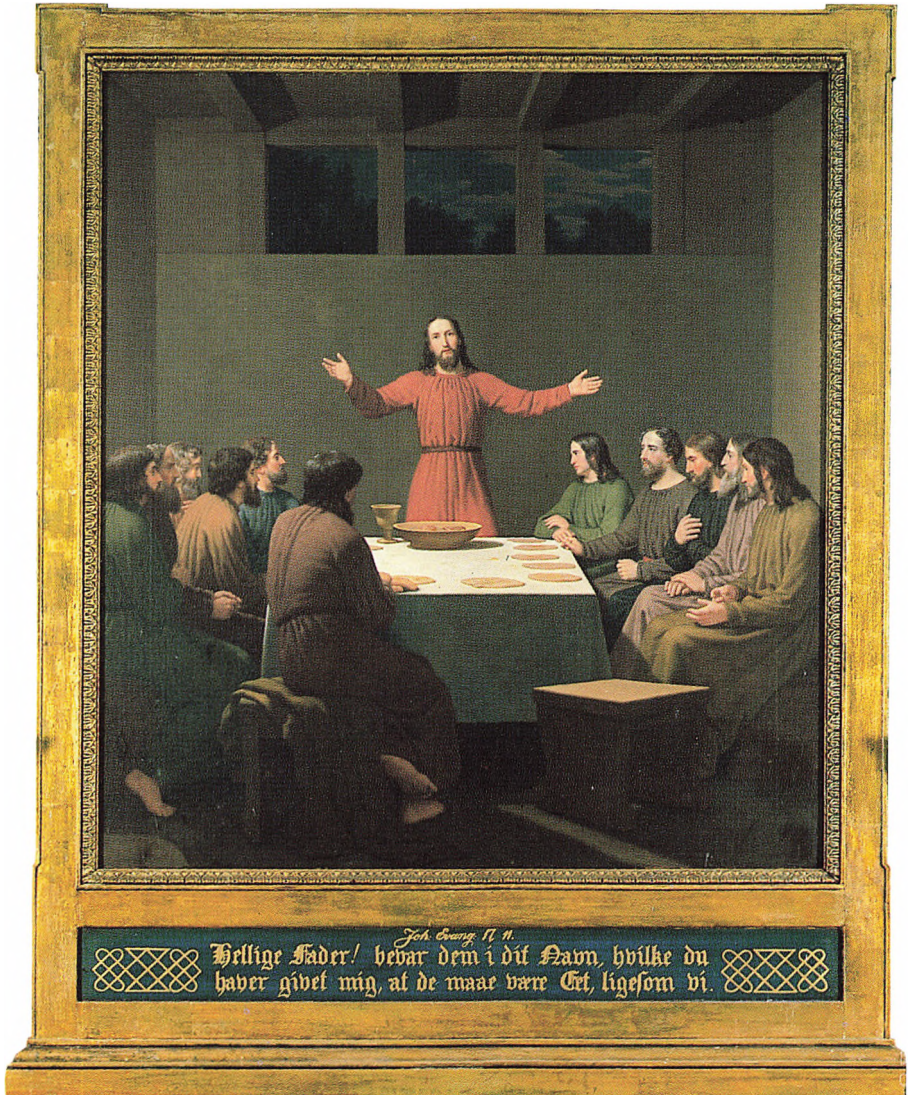

Foto: Lennart Larsen.

møde op foran et kunstværk med forventninger om at finde just sine egne forventninger opfyldt, men kunstens historie kan på den anden side levere ikke helt få eksempler på, at kunstværker på tværs af al forventning viser sig at rumme meddelelser, som kommer til udtryk ad uventede eller endda uforventelige kanaler. Og i et vist omfang er det netop tilfældet med altertavlen i Frederiksberg kirke (fig. 1) (4).

Altertavlens tilblivelseshistorie ser i store træk sådan ud: 11. og 12. september 1839 noterede Eckersberg i sin dagbog, at han arbejdede på og blev færdig med kompositionsudkastet; 23. december 1840 noterede han, at altertavlen stort set er færdig, og straks efter fuldførelsen dokumenterer Eckersberg den færdige altertavle i en tegning (fig. 7), 1841 blev den udstillet på Charlottenborg og kritikeren K. F. Wiborg roste den i sin anmeldelse, fordi den viser, hvilken historisk indsigt og protestantisk følelse, Eckersberg besidder. Søndag den 4. juli 1841 noterede Eckersberg i dagbogen, at han havde været i Frederiksberg kirke, hvor altertavlen nu var opstillet, og hvor pastor L. Chr. Holsøe (5) *holdt en skiön Tale*. Det var samme pastor Holsøe, som i et udateret brev til Eckersberg havde fastsat, at altertavlens tekstgrundlag skulle være Johannes-evangeliet 17, vers 11; thi *Denne herlige Bøn, i Forbindelse med Bønnen i Johns. Ev. 17,20, vil sikkerligen tilfulde kunde opvække de Følelser, hvormed Communicanter bør knæle ved og forlade Jesu Alter*. (6). Eckersbergs dagbog viser, at pastor Holsøe gennem samtaler og besøg hos Eckersberg har fulgt arbejdet ganske nøje fra begyndelsen til afslutningen (7).

Tekstgrundlaget er altså hentet i den såkaldte *Ypperstepræstelige Bøn*, Christus fremsiger ved afslutningen af den sidste nadver, efter at Judas har forladt rummet, og umiddelbart inden man drager ud til den skæbnesvangre nattevågen i Gethsemane Have. Det centrale parti i den *Ypperstepræstelige Bøn* (Johs. 17, 6–19) lyder:

Jeg har åbenbaret dit navn for de mennesker, du tog ud af verden og gav mig; de var dine, og du har givet mig dem, og de har holdt fast ved dit ord. Nu har de erkendt, at alt, hvad du har givet mig, er fra dig. Thi de ord, du har givet mig, har jeg givet dem, og de har taget imod dem, og de har i sandhed erkendt, at jeg er udgået fra dig; og de er kommet til at tro på, at du har sendt mig. Jeg beder for dem; jeg beder ikke for verden, men for dem, som du har givet mig; thi de er dine – alt mit er jo dit og dit er mit – og jeg er herliggjort i dem. Jeg er ikke mere i verden, men de er i verden, og jeg kommer til dig. Hellige Fader! bevar dem i dit navn (det, som du har givet mig), så de må være ét ligesom vi. Medens jeg var hos dem, bevarede jeg dem i dit navn, det, som du

har givet mig; jeg vogtede dem, og ingen af dem gik fortabt, uden fortabelsens søn, for at skriften skulle gå i opfyldelse. Nu kommer jeg til dig; dog, dette taler jeg, mens jeg er i verden, for at de fuldt ud må have min glæde i sig. Jeg har givet dem dit ord; og verden har hadet dem, fordi de ikke er af verden, ligesom jeg ikke er af verden. Jeg beder ikke om, at du vil tage dem ud af verden, men at du vil bevare dem fra det onde. De er ikke af verden, ligesom jeg ikke er af verden. Hellige dem ved sandheden! dit ord er sandhed. Ligesom du har sendt mig til verden, således har jeg også sendt dem til verden. Og jeg helliger mig selv for dem, for at også de må være helligede ved sandheden.

I verden, af verden, ikke i verden – hvem er ret beset hvor i dette ekstatiske opbrud? Det rum, vi skal se ind i altertavlen, må være verden og dog ikke verden, hvis fortrolige dimensioner bønnen aldeles har suspenderet. Teksten er overordentlig vanskelig at holde rede på, og intet i disse Christi ord kalder på synliggørelse ved hjælp af billedkunstens vante udtryksmidler. I det ydre henholder Eckersberg sig rimeligt nok til, at det er under Nadveren, Christus taler. Og Nadveren har jo allerede århundreder tilbage fundet sig en lang række velkendte billedformer, som Eckersberg naturligvis har været fortrolig med. Men al ydre handling har han reduceret ned i nærheden af det nulpunkt, hvor de nødvendige personer blot er tilstede. Som så ofte i sine senere billeder har han forlagt billedets egentlige udsagn og udtrykskraft til selve rummets indre spændinger og harmonier, og til de enkelte figurers forholden sig til rummet som verdensbillede.

En Christus af anselig legemlig højde står talende foran bagvæggen i det kasseagtige rum, på een gang en halvt antik orator og en modificeret udgave af Thorvaldsens velkommende Christus fra Vor Frue kirke. Lyttende omkring bordet, men ganske uden indbyrdes kontakt, sidder de elleve apostle, som blev tilbage, da Judas gik. Kilden for det gådefulde lys lader sig ikke rigtig stedfæste indenfor rummets givne, snævre rammer, men tydeligvis bryder det frem et sted bag venstre billedkant, omtrent på højde med Christi hoved, og refleksen på væggen i venstre side røber, at lyskilden befinder sig inde i rummet. Men atmosfærens abstrakte hellighed understreges på det mærkeligste ved, at Christus slet ikke, og apostlene kun i yderst ringe grad, kaster skygger – som var de kun halvt, eller slet ikke, *i verden*. Tre klartformede vinduer over Christus åbner sig ud mod Gethsemane-nattens himmel. Judas' forladte stol, med dens lynagtigt blændende lysrefleks, iagttages aldeles umiddelbart som en

dissonans i billedet. Forgrundens rygvendte apostel afspejler sandsynligvis Eckersbergs interesse for sin elev Købkes altertavle i Ramløse kirke, som blev malet 1837–38, og hvor Nikodemus-skikkelsen ser næsten ligesådan ud.

Umiddelbart betragtet fremtræder altertavlen nok fåmælt, men dog ikke uden et anstrøg af let mystik i det, som lysets ubestembarhed antyder. Umiddelbart fornemmer man vel tillige, at kompositionen rummer fire tydelige forankringspunkter for betragterens fantasi: Christus selv; apostelgruppen; Judas' dissonerende stol; de tre vinduer, som åbner sig mod Gudsrigets himmel (8).

Altertavlen blev malet på et tidspunkt, hvor Eckersbergs kunstneriske bevidsthed nærmede sig kulminationen. Delvis samtidig med altertavlen arbejdede han på sit skønneste historiemaleri til Christiansborg, *Elefantordenens Indstiftelse*, og kort før altertavlens fuldførelse publicerede han sit vigtigste kunstteoretiske skrift, *Linearperspektiven, anvendt paa Malerkunsten* . . . , og åbenbart i dybeste gedulghed havde han gennem nogle år beskæftiget sig med at virkeliggøre en yderst original syntese mellem perspektivlæren og de geometriske kompositionsprincipper, som omfattes af betegnelsen *Det gyldne Snit*. Perspektivlæren handler om den geometriske konstruktion af 3-dimensionale rumbilleder på 2-dimensionale flader (9). Det gyldne Snit har siden den græske oldtid været anvendt som grundlag for en harmonisk opdeling af geometriske linjer, flader og former (10).

Arbejdet med at gøre et billede ud af den billedmæssigt set aldeles umulige Ypperstepræstelige Bøn må åbenbart have kaldt på noget grundlæggende i Eckersbergs ejendommeligt dybsindige forhold til kunstnerisk skaben, således at resultatet kunne blive Frederiksberg-altertavlens enestående, ja nærmest fuldkomne, sammensmeltning af perspektivteori, geometrisk harmonisystem og bibelsk tekstudlægning. Et grundigere kig på altertavlen røber lidt af, hvordan Eckersberg har tænkt og arbejdet.

Ved hjælp af loftsbjælkernes forløb i rummet (fig. 2) kan man med fuld sikkerhed rekonstruere perspektivkonstruktionens forsvindingspunkt, Fp^1 , og dermed horisontlinjen, A–B. Horisontlinjen er ikke tilfældigt placeret på billedfladen: en simpel opmåling viser, at den tværdeler billedets højde, E–G, med et fuldkommen præcist Gyldent Snit, idet linjestykkerne E–A og A–G forholder sig til hinanden som 1 : 1,6.

Horisonten – og dermed altså det Gyldne Snit – deler rummet i en

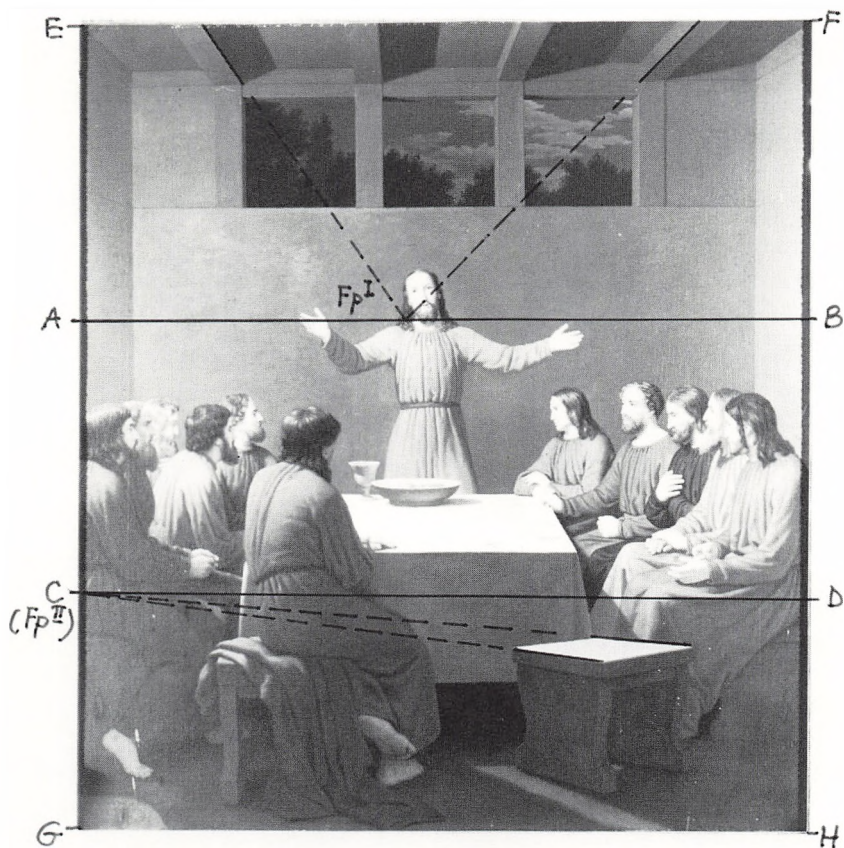

fig. 2.

nedre verden, hvor apostlene og Christi krop har hjemme; og en øvre verden, som alene rummer Christi ansigt og Gudslysets tre vinduer. *Jeg er ikke mere i verden, men de (apostlene) er i verden, og jeg kommer til dig. Men dog samtidig: . . . dette taler jeg, mens jeg er i verden . . .* Christi grænsetøven lader Eckersberg fuldbyrde sig billedmæssigt omkring horizontens harmoniske akse: en del af Christus stræber hjem til Gud, en anden er stadig forankret blandt mennesker.

Ordet dissonans blev benyttet i omtalen af den tomme Judas-stols umiddelbare virkning på øjet. En nærmere rekonstruktionsanalyse viser, at stolen rummer et endda overordentligt virksomt egenliv i billedet. Den har nemlig fået tildelt sin egen, lave horizont, C–D, og sit eget forsvindingspunkt, Fp^{II} , helt decentralt anbragt ude ved venstre billedkant, så langt af vejen som man overhovedet kan kom-

me. Judas, *fortabelsens søn*, var den eneste som gik tabt blandt dem, som Christus vogtede og bevarede i Guds navn. Han hører ikke længere til i apostelkredsen, der *er i verden* og dog ikke *er af verden*.

Det er sandsynligvis et fuldstændig enestående fænomen i kunsten siden renaissancen, at en maler ikke blot indfører en ekstra horisontlinje i sit billede, men samtidig gør den til et bærende udsagn i billedets beretning (10 a).

Judas-horisonten er endda ikke tilfældigt anbragt i billedet, men har – ligesom Christus-horisonten – sin præcise forankring i helhedens harmoniske system. Ved et svagt fremspring i rummets bagvæg har Eckersberg ligesom understreget markeringen af kanten under de tre vinduer mod Gudslyset. Da meget lidt er tilfældigheder i Eckersbergs kompositioner, må en sådan markering tages alvorligt. I

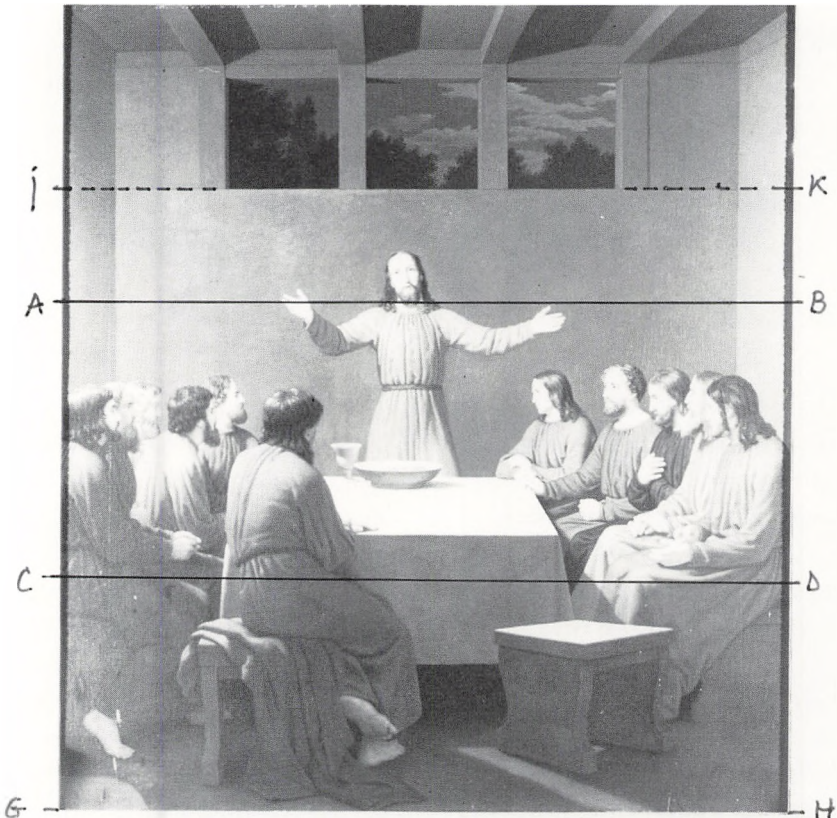

fig. 3.

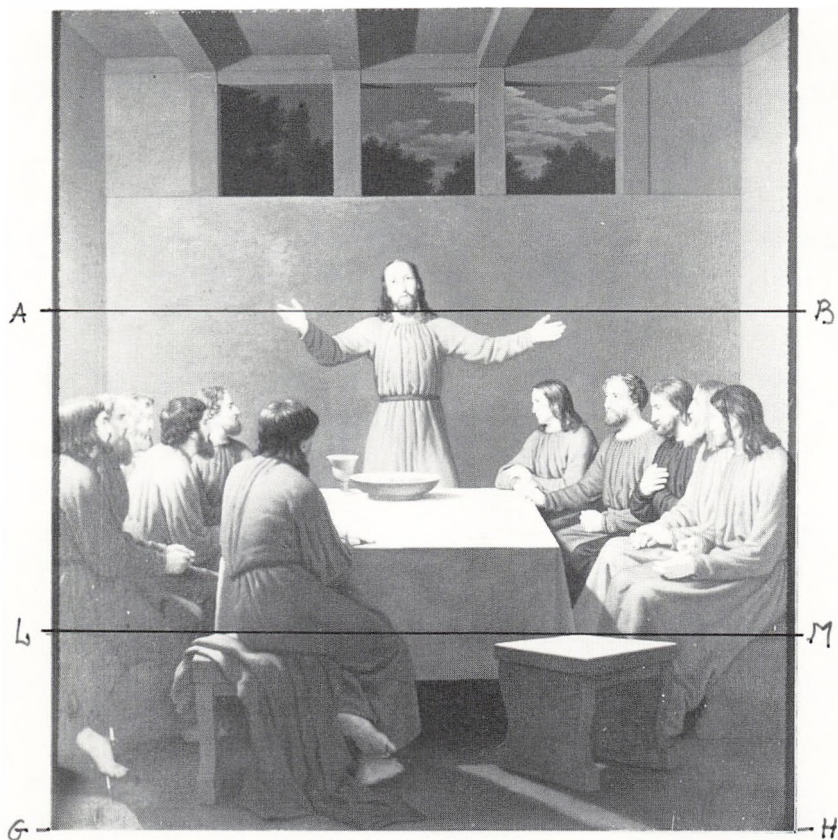

fig. 4.

fig. 3 er denne markerings forløb angivet mellem punkterne J–K, og en opmåling viser da, at Judas-horizonten udgør det Gyldne Snit henover billedrummet under linjen J–K, idet linjestykkerne J–C og C–G forholder sig til hinanden som $1,6 : 1$.

Er dette så nok? Nej, Judas' symbolske udstødelse af Gudsriget og af apostelfællesskabet fuldbyrdes endnu engang (fig. 4): linjen L–M markerer det Gyldne Snit i rummet – *i verden* – under Christus-horizonten A–B, og den tomme stol når netop kun at tangere denne harmoniske grænse, men ikke at overskride den.

Og det geometriske harmonisystem råder som en grundlov over alle forhold i billedets indre struktur: det formår endda med lette, antydende midler at sætte skel mellem Gud selv og den Kristus, der ikke længere er *i verden*, men er på vej, *kommer til dig*. I billedverde-

nens topografi er transcendensens og hjemlængslens sfære identisk med rummet over Christus-horizonten, A-B i fig. 3. Her i dette allerhelligste markeres den harmoniske akse af murfremspringet under gudsløsets vinduer, linjen J-K. Den skiller Christus fra Gud og er skåret med endnu et af disse betydningsmættede Gyldne Snit.

Frem til dette punkt bygger analysen – og dermed altertavlens tolkning – alene på fotografier af den færdige altertavle, som naturligvis ikke længere rummer mindste spor af de faktiske konstruktio-

fig. 5.

oner, Eckersberg må have foretaget inden han kunne gå i gang med at male den. Det var studiet af en række tegninger fra netop denne periode – tegninger, hvor konstruktionsprincipperne er mere eller mindre tydeligt aflæselige – som ansporede til en undersøgelse af, om lignende principper lod sig udlede af altertavlen. Da analysen af altertavlen var tilendebragt, dukkede ganske uventet et forarbejde til den op i en schweizisk privatsamling, og det lykkedes Den kgl. Kobberstiksamling at erhverve tegningen (fig. 5) (11).

Tegningen fastholder en tidlig fase i Eckersbergs arbejde, sandsynligvis den, som er daterbar til 11. og 12. september 1839 (12). Den er udført med blyant og trukket op med tynd pen og lidt blæk. På et eller andet foreløbig ukendt, senere tidspunkt har Eckersberg revi-

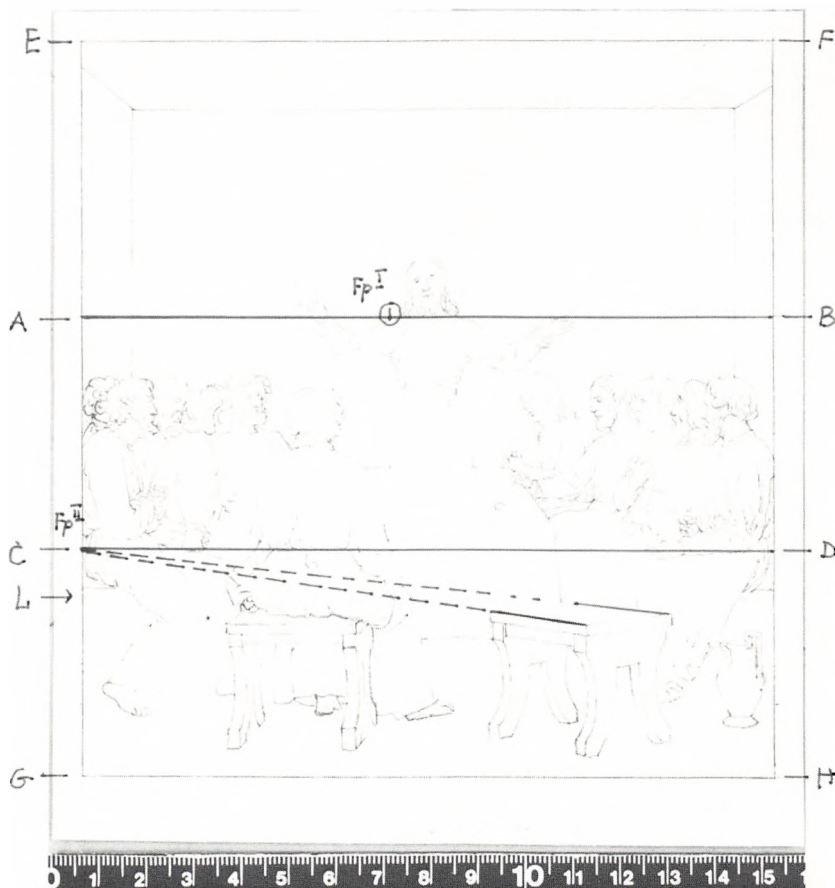

fig. 6.

deret kompositionsudkastet med let skitserende blyant: de tre vinduer er tegnet ind på bagvæggen, og i loftet er bjælkerne blevet tilføjet antydningvis. Eckersbergs konstruktionslinjer ses klart i tegningens ældste del.

Udkastet viser, at bagvæggen oprindelig var glat, bar og lukket, altså uden de tre vinduer. Den vigtigste konstruktionslinje (fig. 6) er horizontlinjen A–B, som allerede i denne tidlige arbejdsfase på det præciseste tværdeler billedhøjden F–H med et Gyldent Snit. Forsvindingspunktet, Fp^I , har Eckersberg markeret med et kryds på horizontlinjen. Billedfladen under horizontlinjen har han derpå opdelt i 4×6 næsten kvadratiske rektangler (13). Den midterste af kvadratnettets vandrette delinger, linjen C–D på fig. 6, tjener tillige som horizontlinje for Judas' tomme stol, hvis forsvindingspunkt i venstre billedkant, Fp^{II} , kan rekonstrueres med udgangspunkt i stolesædets klare form.

Allerede fra starten har Judas således sin egen, »fortabte«, horizont, men den er ret mekanisk fastlagt ved den geometrisk set banale halvering af rummet under Christus-horizonten. Men eftersom Gudsløsets vinduer – som i den færdige altertavle i sidste instans dirigerer Judas-horizontens plads i billedet – endnu ikke er kommet til i kompositionen, har denne horizont næppe heller kunnet integreres så harmonisk og betydningsrigt i helheden, som det i en senere fase blev tilfældet.

Imidlertid har Eckersberg dog allerede på dette tidlige tidspunkt i arbejdsprocessen tænkt på, at der ud over en lav horizont skulle et Gyldent Snit til for at lukke Judas ude: ud for bogstav L i fig. 6 anes ansatsen til en ganske svag vandret konstruktionslinje, der ikke har noget at gøre med kvadratinddelingen. Den markerer det Gyldne Snits tværdeling af billedfeltet under Christus-horizonten – højden A–G i fig. 6 – den tangerer netop det øvre (inderste) hjørne af Judas' tomme stolesæde, og den svarer nøje til den i fig. 4 rekonstruerede linje L–M.

I det genfundne kompositionsudkast savnes en visuel antydning af Guds tilstedeværelse, for det er jo til ham, Christus retter sin Ypperstepræstelige Bøn. Guds nærvær bliver først synlig i billedet, da Eckersberg på et eller andet tidspunkt senere reviderede sit oprindelige kompositionsudkast og tilføjede de tre vinduer ud mod den natlige evighed. Da deres form og placering i billedet endelig er lagt fast, bliver også de et fixpunkt for strafudmålingen over Judas'

brøde: han har ikke kun afskåret sig fra Kristus (som i den tidlige skitse), men tillige fra Gud (som i den færdige altertavle). Men selv Judas' skæbne forbliver dog led i dramaets hele, endelige harmoni: han ligesom omslutes trods alt af Nåden, han får sin tilmålte plads i trosmysteriets kosmos og bliver ikke sat udenfor lovmæssighedernes strenge, men skønne verden.

Hinsides al dramatik og psykologi har Eckersberg altså skabt en sammenhængende og sært betydningsmættet billedtolkning af en umådelig vanskelig bibeltekst.

I kataloget til udstillingen af Eckersbergs tegninger i Kobberstiksamlingen i 1983 (se note 9) blev Eckersbergs arbejde med geometriske harmonisystemer som det Gyldne Snit for første gang indkredset. Det er systemer, han hverken omtaler i sine trykte skrifter eller i dagbøgerne, og selv nære elever og gode venner synes tavse om denne åbenbart umådelig betydningsfulde side af hans kunst fra de modne år. Ikke så lidt tyder nu på, at opbygningen af et harmonisk univers af udtryksfuld geometrisk strenghed – en mystisk stræben mod værkets indre fuldkommenhed – har udgjort kernen i hans kunstneriske bestræbelser og været den styrende kraft bag det naturstudium, der altid har forekommet iøjnefaldende, og som han selv og alle andre ustandseligt har talt om.

I den gryende erkendelse af netop disse lovmæssigheders betydning i Eckersbergs kunst spiller altertavlen i Frederiksberg kirke en ganske særlig rolle: som det første værk afslører den utvetydigt, at Eckersberg i sit arbejde med perspektivteorien ikke kun har sigtet mod den størst tænkelige realistiske korrekthed eller sandsynlighed i opbygningen af sine billedrum, men at den perspektiviske konstruktion derudover tillige gøres til et symbolsk eller ikonografisk udtryksmiddel, som det er tilfældet når han i altertavlen opererer med én horisont som udtryk for Christi grænsetøven og en anden som udtryk for Judas' frafald.

Men altertavlen røber også noget, man hidtil kun har håbet på at kunne påvise: nemlig at Eckersberg har arbejdet med en syntese af perspektivteori og det Gyldne Snits geometriske harmonisystem, således at de to i geometrisk henseende bundforskellige funktionssystemer bliver parret med hinanden og i forening bringes til at bære billedets symbolske og ikonografiske meddelelser. *Tilsammen* formulerer de to geometriske systemer altertavlens vigtigste teologiske udsagn, og i grunden er disse til billedstrukturen bundne udsagn

både mere udførlige og rigere nuancerede end dem, man på det dramatiske og psykologiske plan mener at kunne aflæse i de fremstillede menneskeskikkelser handlinger og ansigter.

Der kan vist ikke længere være tvivl om, at Eckersberg rent faktisk har arbejdet netop sådan, som der er gjort rede for her, med den slags geometriske konstruktioner bag sine øjne og den slags betydninger i sine tanker. Men har han da haft nogen som helst rimelig grund til at tro, at nogen umiddelbart ville være i stand til at læse den slags udsagn ud af det færdige værk? Næppe, for så var de vel ikke forblevet ubemærkede indtil nu. Gåden er da: hvorfor gav han så ikke i tide nøglen fra sig? Alene blandt eleverne og vennerne var der folk nok, som skulle have forstået at benytte den. Men en endnu større gåde gemmer sig i spørgsmålet om, hvad der drev Eckersberg frem til arbejdet med disse billedkunstens alkymistiske arkana. Svaret kan anes, men ikke gives endnu. Det kan ikke findes, hvis man kun søger i den individuelle kunstnerpsyke, men skal nok vise sig at have dybe rødder i den allerede dengang næsten tabte helhedsverdens stedse mere tilfrosne jordbund.

Noter

1. Emil Hannover: Maleren C. W. Eckersberg. En Studie i dansk Kunsthistorie (København, 1898), side 167–168 og kat. nr. 552.
2. Først og fremmest Jette Kjærboe: C. W. Eckersbergs altertavler (i: Kunstmuseets Årsskrift LXII, 1975 (København, 1976, side 119–63); om Frederiksberg kirkes altertavle specielt side 146–47. Desuden: Nina Damsgaard: Eckersberg som nazarener (i: C. W. Eckersberg (katalog. Aarhus Kunstmuseum, Aarhus 1983, side 31–39); om altertavlen specielt side 34.
3. C. W. Eckersberg og hans elever (Statens Museum for Kunst, København, 1983), side 36 og kat.nr. 79; Eckersberg (Aarhus Kunstmuseum, Aarhus 1983), side 38.
4. Olie på lærred; lysmål 123,5 × 113 cm.
5. Laurits Christian Holsøe (1789–1862) fødtes på Anholt som søn af fyrinspektør Niels Holsøe; 1817–21 religionslærer på Metropolitanskolen; 1821 sognepræst i Øster Egesborg nær Vordingborg; 1835 sognepræst i Frederiksberg og Hvidovre. En af søn-

nerne, Niels Peter Christian Holsøe (1826–95) kom 1842 på Kunstakademiets arkitektskole og kom senere til at være virksom ved byggeriet af jernbanestationer; dennes to sønner blev begge malere: Carl Holsøe (1863–1935) og Niels Holsøe (1865–1928). Et tredje barnebarn af pastor Holsøe var arkitekten Poul Holsøe (1873–1966), Københavns stadsarkitekt 1925–43.

6. Citatet findes hos Jette Kjærboe (se note 2), side 147; jvf. side 155 for generelle betragtninger over temaerne i altertavlerne.
7. Arbejdet med altertavlen kan følges temmelig nøje i dagbøgerne: tirsdag den 2. juli 1839: »Tour til Frederiksberg med Sanne (E.s hustru Susanne, datter af maleren Jens Juel) for at tale med Pastor Holsøe, som ikke var hjemme«; mandag den 15. juli 1839: »Tour til Frederiksberg for at tale med Pastor Holsøe om Altertavlen til Frederiksberg Kirke«; mandag den 26. august 1839: »Havt Besøg af Pastor Holsøe i Anledning af Altertavlen til Frederiksberg«; onsdag den 11. september 1839: »Arbejdet paa Kompositionen til Altertavlen til Frederiksberg«, et arbejde han bliver færdig med dagen efter; torsdag den 9. januar 1840: »Kjøbt et Stykke Lærred til Altertavlen til Frederiksberg Kirke 6 Rbdl.«; onsdag den 17. juni 1840: »... opspændt en Dug til Altertavlen til Frederiksberg«; lørdag den 4. juli 1840: »Tegnet på Kompositionen til Altertavlen«; tirsdag den 7. juli 1840: »Begyndt at optegne Altertavlen til Frederiksberg Kirke«; lørdag den 18. juli 1840: »Begyndt at optegne Altertavlen«; mandag den 20. juli 1840: »Begyndt at anlægge Altertavlen til Frederiksberg«; arbejdet hermed fortsætter om tirsdagen; onsdag den 19. august 1840: »Ordnet Kompositionen til Altertavlen«; dette arbejdes der videre med 20. og 22. august, hvorpå pastor Holsøe besøger ham mandag den 24. august; torsdag den 10. september 1840: »Begyndt at arbejde paa Altertavlen«; det fortsætter han med i syv dage, hvorpå Holsøe besøger ham fredag den 18. september; tirsdag den 22. september 1840: »Omspændt Altertavlen«; onsdag den 30. september 1840: »... derefter paa Københavns Amtstue for at hente 200 Rbdl. som Forskud paa Altertavlen til Frederiksberg Kirke«; tirsdag den 6. oktober 1840: »Begyndt at arbeide paa Altertavlen«; tirsdag den 13. oktober får han igen besøg af Holsøe, så maler han videre på altertavlen i syv dage, hvorpå Holsøe igen besøger ham mandag den 26. oktober; så arbejdes der på billedet i 39 dage, så Eckers-

- berg onsdag den 23. december 1840 kan notere: »I Dag blev alterbilledet færdig paa enkelte Smaating nær«; torsdag den 24. december 1840: »Begyndt paa en Tegning af Alterbilledet«; onsdag den 30. december dør hustruen Susanne efter langvarige lidelser, og hun begravnes mandag den 4. januar 1841 – andendagen efter Eckersbergs 58-års fødselsdag; tirsdag den 5. januar 1841: »Besøg af Pastor Holsøe, som kom for at see Alterbilledet til hans Kirke«; tegningen til Rentekammeret gøres færdig i løbet af 8., 9. og 10. januar; tirsdag den 2. februar 1841: »Afsendt Alterbilledet til Frederiksberg, til Rente Camrets Bygnings Contoir tillige med en Tegning af Billedet.« (Bibliotekar Bjørn Westerbeek Dahl har forgæves eftersøgt denne tegning i Rigsarkivet, han takkes for dette forsøg på hjælp. Efter at disse linier blev skrevet har stud. mag. Nanna Merete Gøtzsche henvist mig til en tegning i en dansk privatsamling, som sandsynligvis er den, Eckersberg omtaler her (fig. 7); den er udført med pen, sort blæk, brun og grågrøn lavering, over svage spor af blyant; papirmål: 155×145 mm; signeret »E. 1840«.); søndag den 4. juli 1841: »Med E. (datteren Emilie?) i Frederiksberg Kirke hvor Pastor Holsøe holdt en skøn Tale. Alterbilledet var opstillet.«
8. Siden 1829 havde Eckersberg været frimurer, og man kunne mene at se et frimurersymbol i det tre gange gentagne motiv, som også præger partier i frimureren Mozarts *Tryllefløjten*; tanken må dog nok straks opgives igen, idet der allerede bag Kristus i Leonardo's Nadver åbner sig tre vinduer ud mod det frie.
  9. Tegninger af Eckersberg (Den kgl. Kobberstiksamling, København, 1983), indledningen og side 187–91, samt kat.nr. 128–41; Niels Winkel: *Naturstudiet i Eckersbergs marinemaleri* (København, 1976); samme: *Nogle aspekter af Eckersbergs arbejdsmetode*; i: *Eckersberg* (Aarhus Kunstmuseum, Aarhus 1983, side 91–102), specielt side 91–98.
  10. Det Gyldne Snit er et harmonisk proportionssystem, først og fremmest for linjers deling og fladers konstruktion og opdeling. En linje – eksempelvis med længden 8 – deles med et Gyldent Snit i to stykker, der måler henholdsvis 3 og 5. 3 forholder sig til 5 som 5 forholder sig til 8. Det største stykke af den delte linje – 5 – er således mellemproportionalen mellem det mindste linjestykke – 3 – og hele linjen – 8. Proportionstallene 3 : 5 og 5 : 8 lader sig helt præcist, eller med stor tilnærmelse, reducere til forholdet 1 :

HJELIGE FADER BEVAR DEMI DIT NAVN HVILKET DU
HAVER GIVET MIG AT DE MAÆ VÆRE EET LIGESOM VI .

E. 1540.

fig. 7.

1,6, som er det konstante forhold i alle delinger med det Gyldne Snit. Vedrørende Eckersbergs arbejde med det Gyldne Snit se den i note 9 nævnte publikation, Tegninger af Eckersberg, katalog nr. 137 og 141.

- 10a. Efter at dette var skrevet, har professor, dr. phil. Otto Norn henledt min opmærksomhed på, at visse forskere mener at kunne påvise, at Raffael i sit seneste arbejde, *Transfigurationen* i Vatikanet, har komponeret med to horisonter (således Fabrizio Mancinelli: *A Masterpiece Close-Up: The Transfiguration by Raphael* (Vatikanstaten, ca. 1981), side 39: »In its construction, the composition has not one »horizon«, but two (even though they are very close to each other), and therefore requires two different points of view.«). Da kompositionen imidlertid hverken rummer ortogonaler eller andre rette linjer at måle ud fra, og da sådanne heller ikke findes i kopierne efter de forsvundne kompositionsudkast, må en sådan formodning nok anses for ubeviselig.
11. Tegnet udkast til altertavlen i Frederiksberg Kirke. Muligvis daterbar til onsdag den 11. og torsdag den 12. september 1839. Blyant, optrukket med tynd pen og gråt blæk; siden tilføjet improviserende korrektioner: loftsbjælkerne, de tre vinduer over Christus, bagvæggens afgrænsning mod højre. Papirmål: 175 × 159 mm; det indrammede billedfelt: 155 × 147 mm (= 6 × 5½ tomme). Eckersbergs konstruktion: horisontlinjen 3¾ tomme over grundlinjen; forsvindingspunktet markeret på horisontlinjen ved Christi højre skulder, 2½ tomme fra venstre billedkant; midtaksen forløber lodret gennem Christusfiguren. Arealet mellem grundlinjen og horisontlinjen er opdelt i 4 × 6 næsten kvadratiske felter med siderne 15/16 × 14,7/16 tomme (se også note 13); en del supplerende konstruktionslinjer, især af betydning for perspektivet, ses. Den nederste del af Christi krop skimtes bag den nedhængende borddug. Påskriften for neden: »Nadverens Indstiftelse / til Kjöbelöv Kirke paa Laaland« og »1841« (med blyant, formentlig skrevet af E.s søn Erling C. W. Eckersberg). Tegningens identifikation som et udkast til altertavlen i Købelev er forkert; E. malede ganske rigtigt i 1841 en nadverfremstilling til Købelev, men den er en reduceret udgave af Frederiksbergs altertavle, hvor kompositionen er omsat til tværformat. Proveniens: muligvis auktionen efter C. W. Eckers-

berg 3. januar 1855, nr. 467: »Nadverens Indstiftelse. Tusch. 1841«; auktionen efter Erling C. W. Eckersberg 20. februar 1890, nr. 85 (som forarbejde til Købelev); familien Cloëtta; erhvervet august 1983 af Kobberstiksamlingen fra en privatsamling i Bern.

12. Se den i note 7 opridsede kronologi.
13. Eckersberg betjente sig af tommemål, og en forsvarlig detailanalyse af hans tegninger forudsætter, at man påny betjener sig af tommen som måleenhed. En tomme deles i $8/8$ tomme, $16/16$ tomme o.s.v. Her måler afstanden mellem tegningens grundlinje og Christus-horizonten $3\frac{3}{4}$ tomme, og tegningens bredde er $5\frac{1}{2}$ tomme. $\frac{1}{4}$ af $3\frac{3}{4}$ tomme er $15/16$ tomme, og $1/6$ af $5\frac{1}{2}$ tomme er $14.7/16$ tomme. Hvert af de 4×6 rektangler måler derfor $15/16 \times 14.7/16$ tomme. Så »absurde« måleforhold viser klart, at denne næsten-kvadrering af det nedre billedfelt er tilføjet sekundært; målene er afledt af allerede eksisterende dimensioner i tegningen, og kvadreringen er således ikke led i den primære konstruktion. Det er så en anden sag, at Eckersberg hvad angår Judas-horizonten har gjort konstruktiv brug af en af disse sekundære delinger, nemlig den vandrette midterlinje gennem denne næsten-kvadrerede billeddel.

Rosen og muren

Et rum af gråt og læder
med lysets blyblå indvirkning
her, et stjernes kud af glas
og højt oppe, som lov og sang:
Rummets menneskelige utilstedelighed:
drømme, engle og får

Et rosenskød kaster sig ind i vores visioner

Omkring rummet af vedbend og kobber,
hvor myternes tid blir rejst på klokkeslet:
den grønne og stenede have,
vi skriver
og venter og værner, omgivet af muren,
muren er vores, muren er et offentligt væsen
og muren er ved at falde sammen

Og rosen? Vil den visne? Være parat til at skyde?

Tegning af Mogens Jørgensen.

Mogens Jørgensen

Antependium og messehagler til Frederiksberg kirke

Da menighedsrådet ved Frederiksberg kirke i 1970 henvendte sig til mig for at spørge, om jeg kunne tænke mig at udføre udkast til et nyt antependium i kirken, syntes jeg, det var en både spændende og vanskelig opgave. Kirken er jo i hollandsk sen-barok stil. Hele alteropbygningen ligeledes barok, bortset fra Eckersbergmaleriet.

At udføre noget nutidigt krævede dels »gehør« for fortiden, dels at indpasse det nutidige i den gamle sammenhæng, uden at det kom til at virke som pastiche.

Jeg havde længe arbejdet med rosenmotiver, mest i mine frie arbejder. Nu forekom det mig naturligt at vælge rosen som motiv til antependiet.

Foruden at den forekommer i bibelsk symbolik, findes rosen jo som tema i mange salmer. Og form- og farvemæssigt rummer rosenmotivet en uudtømmelig rigdom. Jeg valgte en rose, som man ser lige ind i, og hvor bladenes spiralmønster danner et ornament, som på en måde går igen i skyerne i den øverste del af alteropsatsen. Derved kom der en naturlig forbindelse mellem den øverste og den nederste del af alterpartiet. De varme okkerfarver fra søjlerne lod jeg gentage i antependiet for også at få forbindelse ud til siderne. På denne måde kunne et nyt antependium, efter min mening, slutte sig til fortiden og dog være en del af vores tid.

I mange år havde jeg samarbejdet med Astrid Kahn; og hendes fremragende dygtighed var en forudsætning for, at resultatet håndværksmæssigt og tekstilmæssigt kunne blive godt. Efter at have gennemarbejdet flere skitser på stedet i den naturlige størrelse og set deres indpasning i de givne omgivelser, udførte jeg en arbejdstegning, hvor næsten hver cm² var nummereret og afmærket på det lærredspapir, som skulle sættes i væven, og som fru Kahn vævede efter.

Kæden er irsk, naturfarvet hørgarn. Skuddet: håndspundet garn af newzealandsk, færøsk og islandsk uld. Farverne: de mest lysægte farvestoffer. Der er foretaget ca. 40 forskellige indfarvninger og ca. 60 forskellige blandinger af de farvede garner og foretaget adskillige prøvævninger for at bedømme virkningen af lyset i kirkerummet på farvernes indbyrdes forhold.

Nogle år efter færdiggørelsen af antependiet bad menighedsrådet mig om at udføre forslag til nye messehagler.

Jeg valgte at gå videre med rosenmotivet. Denne gang med et ribbemønster, hvor det fine netværk, som et rosenblads »årer« danner, blev det gennemgående tema i de 4 messehagler. Ud fra de liturgiske farver: grønt, violet, rødt og hvidt forsøgte jeg at få disse farver til at klinge så smukt som muligt i rummet. Efter at menighedsrådet havde accepteret mine skitser, blev messehaglerne en efter en bragt til udførelse. Denne del af arbejdet stod den daværende leder af »Kirkelig Kunst« Birgitte Rindom Thomsen for. Og med sin mangeårige erfaring og indlevelsesevne i opgaverne fandt hun frem til en stofflig og teknisk fremgangsmåde, som på den bedst tænkelige måde fik messehaglerne til at danne et nyt og farvestærkt islæt i den mangfoldighed, som kirkens korparti udgør. Stoffet til messehaglerne blev vævet af Hanne Vedel, og mønstret på stoffet blev trykt af Inge Toft. Astrid Kahn vævede et stof til alterskrankens knælepuder, der harmonerede smukt med antependiet og messehaglerne.

Disse puder blev i vinteren 82/83 desværre skindbetrukket for at passe til de nye hynder på kirkebænkene.

Poul Hartling

»En udfordring er ofte en gave«

Frederiksberg kirke i besættelsesårene

Den 9. april 1940 blev Danmark besat af tyske tropper. Selv om der måske hos en del danskere havde været en fornemmelse af, at Danmark kunne blive inddraget på den ene eller den anden måde i verdenskrigen, var det nok alligevel kun de færreste, der havde forudset, at landet skulle blive besat og dermed for første gang i historien være underkastet en anden stat. Derfor kom begivenhederne den aprilmorgen som et chok, og de, der oplevede dem, beholdt indtrykkene ristet i erindringen livet igennem. Dog skal man ikke tro, at alt blev forandret den dag. I de fleste henseender fortsatte dagligdagen, og flertallet vænnede sig til tingenes tilstand. Det var også sådan, at besættelsesmyndighederne i begyndelsen fulgte den linie ikke at gribe ind i det civile liv mere end højst nødvendigt. Ganske vist blev mørklægning indført straks, vejrmeldingerne opførte, aviserne kom under en vis censur, offentlige møder blev forbudt, grænserne lukkedes omtrent, o.s.v., men på mange måder kunne danskerne leve videre, som om intet var hændt, og lidt efter lidt blev det almindeligt at tale om, at det jo alligevel ikke var gået så galt, og at vi var sluppet billigt. Dog sad der i sindet hos nogle en dyb smerte over den forsmædelighed at være undervunget, og da besættelsesmyndighederne efterhånden greb dybere og dybere ind, og ufriheden blev håndgribelig virkelighed for de mange, drejede stemningen. Det store vendepunkt kom, da regering og rigsdag blev sat ud af spillet den 29. august 1943, og da begivenheder som jødeforfølgelserne i oktober, drabet på Kaj Munk, tilfangetagelsen af danske politifolk, clearing-mordene og mange andre overgreb kom til, svejsedes hele det danske folk, eller den helt overvejende del af det, sammen om ét mål, ét håb: Danmark frit.

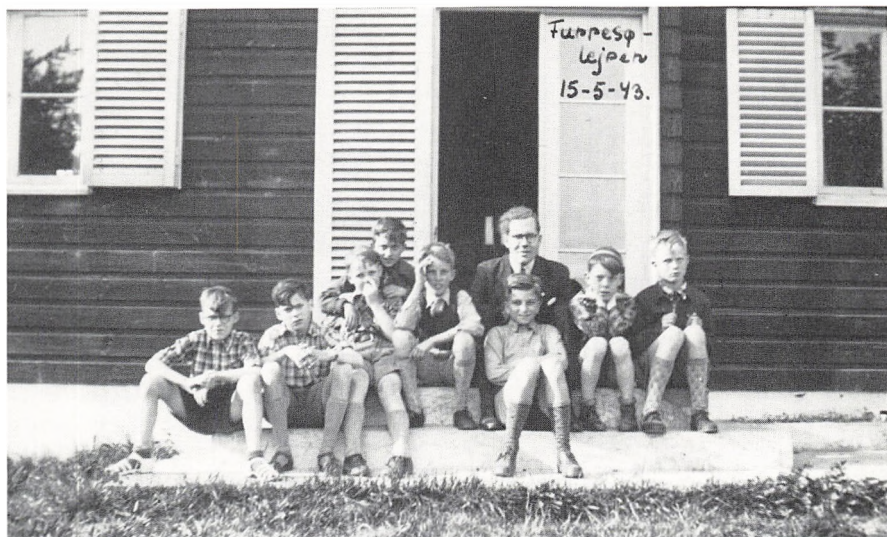
Der er således god mening i at betragte perioden fra 9. april 1940 til 5. maj 1945 som en særlig tid. For vort folk og derfor også for den

enhed, der hedder Frederiksberg sogn. Livet gik sin gang vist så, med gudstjenester, bryllupper og begravelser i den lille kirke på Runddelen, og så var besættelsesårene alligevel helt forskellige fra andre år.

Søndag den 23. februar 1941 var der ordination i Frederiksberg kirke. Det var usædvanligt dengang at holde ordination andre steder end i stiftets domkirke; men biskop Fuglsang Damgaard var blevet syg og derfor forhindret i selv at holde ordination, og han havde da bedt tidligere biskop over Aalborg stift Paul Oldenburg om at ordinere. Da Oldenburg, der selv havde været præst ved Frederiksberg kirke, nu boede i Frederiksberg sogn, og da en af ordinanderne var udnævnt til kaldskapellan ved Frederiksberg kirke, var de to biskopper blevet enige om, at ordinationen passende kunne finde sted i Frederiksberg kirke. Jeg gad for resten vide, om der har været ordination i den traditionsrige kirke før (eller siden?). De tre ordinander havde alle tre søgt embedet ved kirken og var blevet indstillet som nr. 1, 2 og 3; mine to kammerater var imidlertid blevet udnævnt til henholdsvis landssekretær i KFUM (Otto Behrendt) og hjælpepræst ved Christians kirke i København (Erwin Kragh-Schwarz), og nu blev vi så ordineret sammen. Biskop Oldenburg var en viis og erfaren vejleder for os tre begyndere, og ordinationsdagen blev en meget festlig og smuk dag, hvor menigheden sluttede op og fyldte kirken til sidste plads. To søndage senere indsatte provsten, Johs. Engel, der jo selv var sognepræst i Frederiksberg sogn, den nye kaldskapellan. Dermed begyndte mit virke i Frederiksberg kirke. Det varede i 4½ år og faldt altså i store træk sammen med besættelsestiden.

Kaldskapellanens arbejde lå i faste rammer. De anfægtedes ikke af, at landet var besat. Sognet var delt i tre distrikter: Man lod Frederiksberg Allé være grænse mellem sognepræstens (Johs. Engels) og den residerende kapellans (Ivar Langes) områder, mens kaldskapellanens virkefelt blev Henrik Ibsensvej, Allégade, Frederiksberg Bredegade og ungdomsarbejdet. Gudstjenesterne deltes mellem de tre præster, dog således, at de to ældre, som rimeligt var, fik flertallet af højmesserne. Det var endvidere kaldskapellanens opgave at hjælpe provsten med altergangen. Når provst Engel havde højmesseren, var der normalt stopfuldt i kirken og en meget stor altergang. Des-

Poul Hartling med medlemmer af drengeklubben. Furesøjelejren 1943.

uden tilfaldt det kaldskapellanen at overtage gudstjenesten, når provsten måtte melde sig syg, og jeg kan endnu høre det suk, der gik gennem kirken, når jeg gik for alteret, og det blev klart for menigheden, at det så ikke var provsten den dag.

Ud over gudstjenesterne var der de mange kirkelige handlinger. Flere end i nogen anden kirke i datidens Danmark, tror jeg. Det hænger jo sammen med, at Frederiksberg kirke er »moderkirken« på Frederiksberg. Nogle sagde »modekirken«, men det er ikke retfærdigt. Det var ikke bare en modesag, at folk ville have deres bryllup eller begravelse i kirken på Runddelen, det var også udtryk for trofasthed mod traditionen, og det frederiksbergske borgerskab svigter ikke traditionerne. En lille halv snes kirker var blevet udlagt fra den gamle kirke, og normalt gik folk i deres sognekirke, hvis de ellers gik i kirke, men på særligt festlige dage, og når familien havde en kirkelig handling, søgte man til den kirke, der gennem generationer havde været rammen om familiebegivenhederne.

Frederiksberg kirke var – i modsætning til næsten alle andre kirker – dengang ikke »på ligningen«. Det vil sige, at alle udgifter til kirkens drift blev betalt af kirkens indtægter og ikke over kirkeskatten. Indtægterne var hovedsagelig de afgifter, som udensogns folk betalte for at måtte bruge kirken. Det er klart, at sognets folk ikke skulle

betale, hvis de henlagde deres bryllup eller begravelse til en søndag eller en af de to »gratis« hverdage. De dage medvirkede kirkens personale for indensogns folk uden ekstra vederlag. Men for udensogns kostede det. (Lad mig for en ordens skyld tilføje, at præsterne og kordegnen var lønnet til at medvirke ugen rundt og uanset, hvor folk var bosat, og de fik altså ikke ekstra). Provsten sagde nødtigt nej til folk, og måske følte han også, at ordningen gav kirken en økonomisk mere selvstændig stilling. Når man ikke var afhængig af kirkeskatten, kunne man også selv bestemme over udgifterne. Resultatet var i hvert fald, at vi i Frederiksberg kirke havde et meget stort antal begravelser og bryllupper. Kirken ligger jo på en kirkegård, hvad der ikke er tilfældet for de fleste by-kirker. Og selv om et stort antal jordfæstelser og begravelseshøjtideligheder fandt sted i Solbjerg- og Søndermark-kapellerne, førte selve beliggenheden til, at ikke så få foregik fra Frederiksberg kirke. Dertil kom det store antal bryllupper. Især lørdag og søndag var alle tider besat uge efter uge. De fleste kom som sagt fra andre sogne. Traditionen var bestemmende for mange, men en vis selvforstærkende virkning gjorde sig også gældende. »Det er jo her, man bliver gift«, sagde et brudepar til mig, og de var ikke ene om at tænke sådan. Mange fandt endvidere kirkens placering og arkitektur hensigtsmæssig. Frederiksberg kirke ligger idyllisk, midt i byen, centralt og praktisk, men dog næsten som i en landsby, omgivet af kirkegårdens træer, og de fleste finder kirkerummet »hyggeligt«. Der er ikke en pompøs afstand op til alteret, og der kan sidde ganske mange rundt om festens midtpunkt, ja hvis man tager pulpiturene med, kan der i denne »lille« kirke, der virker næsten intim, sidde op imod et tusinde, eller flere end i de fleste andre kirkerum.

Alt dette var jo ikke anderledes i besættelsestiden end ellers. Og dog fik alt sin særlige farve i disse år. Gudstjenesterne samlede sig, håber jeg, virkelig om ord og sakramenter, men evangeliet blev dog forkyndt på en særlig baggrund, og når vi lyttede til ordet, var det med sindet fyldt af verdenskrigens og besættelsens aktuelle begivenheder. Nu og da brød aktualiteten uafviseligt midt ind i gudstjenesten. Efter den 29. august udsendte biskoppen et brev til menighederne: »Et hårdt slag har ramt vort elskede fædreland . . .«, og den 3. oktober 1943 læste vi ved gudstjenesterne biskoppernes hyrdebrev med protesten mod jødeforfølgelserne: »– vi vil kæmpe for, at vore jødiske brødre og søstre bevarer den samme frihed, som vi selv sætter

højere end livet«. Biskoppernes hyrdebrevs føltes som en naturlig måde, hvorpå kirken kunne komme til orde og få sagt, hvad der lå os alle på sinde. Den gamle strid om, hvem der havde ret til at tale på kirkens vegne, var glemt i disse år. Også kirkebønnens ord fik selvsagt særlig klang, når vi bad for fædrelandet, for øvrigheden, for kongen og hans hus, for den stridende og lidende menneskehed. Det faldt ikke dengang nogen ind, hverken præster eller menighed, at man skulle kunne undlade at bede for kongen. Da Chr. X i 1942 kunne fejre 30 års regeringsjubilæum, ønskede han ikke jubilæet markeret med særlige foranstaltninger, men biskoppen kunne i et rundbrev til præsterne meddele, at Kongen med glæde ville se, at jubilæet blev mindet ved gudstjenesterne på Kristi Himmelfartsdag (den 15. maj 1942), særlig i kirkebønnen, og, tilføjede biskop Fuglsang Damgaard, »kærligheden til vor konge vil lægge takkens og bønnens ord på vore læber«.

Det siger sig selv, at salmevalget måtte få sit præg af tiden. Der blev slidt meget på salmer som »Han, som har hjulpet hidindtil, han hjælper nok herefter«, »Befal du dine veje« og »Er du modfalden, kære ven, som tror dog på Guds Søn«, hvor måske vers 4 blev sunget med særligt eftertryk: »Det er blandt folk et gammelt ord: Hver djævel har sin tid«, vi vidste nok, hvem vi tænkte på. Der var salmer, som var praktisk talt ukendte og usungne, men som blev »opdaget« og anvendt. Ofte sang vi »Jeg ved en urt både dejlig og bold«, som slutter med linierne: »Giv du vor konning lykke og mod, hans fjender at overvinde, at Danmarks rige må komme på fod, og folket sig ret besinde!«

Mange ydre forhold prægedes naturligvis af besættelsessituationen. Befordring til kirkelige handlinger blev i stigende grad et problem. Privatkørsel var det forbi med, og det var blevet dyrt at køre med de gen-gas-drevne taxabiler. Folk var ofte henvist til at bruge de offentlige transportmidler og så gå de lange veje til kapellerne. Det faste beløb »bil til præsten« afløstes hos begravelsesforretningerne undertiden af en forespørgsel, om man ikke kunne klare sig uden, og så måtte man jo binde præstekjolekufferten på cyklens bagagebærer og stampe af sted. Vi frøs i de lange vintre, for det kunne være koldt i kirker og kapeller (10° celsius var maksimum). Men hvad, det var også koldt derhjemme.

Mødevirksomheden led under færdselsforbud og spærretid og rationeringsbestemmelser. I kirkebladet (Søndagshilsen kaldet) for 1. marts 1942 kan man læse om, at KFUM og K indbyder til »årsfest«. Det understreges, at »vi har rigtig the og 1. klasses kaffeerstatning og masser af lagkage«, og »smørrebrød kan De endda få uden mærker«. Som en ekstra attraktion fremhæves det til sidst: »Det er måneskin i de dage«. Ja, man lagde virkelig ofte møderne efter, om man kunne vente en månelys aften, for det kunne være et problem – især for ældre – at færdes i den mørklagte by. Der kom perioder, hvor der ikke blot var mørklægning, men også spærretid. Så måtte møderne ændres til eftermiddagsmøder, oftest om søndagen. Når man holdt basar o.l., skulle der polititilladelse til, men desuden ansøgte man Direktoratet for Vareforsyning om tildeling af suktermærker »til brug ved kaffe- og theservering«, og så fik præsten (f.eks. den 1. marts 1944 »under henvisning til Deres skrivelser af 11. februar 1944 og 22. februar 1944 samt til telefonsamtale af 22. februar 1944«) sendt 19 stk. suktermærker à ½ kg, men det blev i den rekommanderede skrivelse understreget, at eventuelt tiloversblevne suktermærker omgående skulle returneres til fordelingskontoret i anbefalet forsendelse.

Direkte var kirken ikke indblandet i modstandsbevægelsens aktiviteter, men indirekte på mange måder. Der var nok ikke så få i menighedens kreds, der var med til at uddele illegale blade, og præsterne – med god hjælp af kordegnkontoret – udstedte nu og da falske dåbsattester. Eller rettere sagt ægte dåbsattester, men til brug for falske identitetskort. Vi prøvede at finde personer i kirkebøgerne, der havde fælles fødselsdato eller i hvert fald fødselsår, med den modstandsmand, der skulle hjælpes. Det var ekstra godt, hvis man fandt en person, der var afgået ved døden. Så var risikoen for opdagelse mindre. Ved hjælp af en sådan ægte/falsk dåbsattest kunne en modstandsmand skifte identitet. En del af vore medlemmer og medarbejdere deltog direkte i sabotagevirksomhed. Nogle havde med våben at gøre, og uden at jeg kan bevise det, har jeg en fast overbevisning om, at noget blev gemt på kirkens loft, og at medlem af menighedsrådet, slotsgartner Irgens Møller, fik noget stuvet af vejen et sted i Frederiksberg have. Andre, især blandt KFUM-spejderne havde med sprængstof at gøre. Da en af tropsførerne efter en razzia blev fængslet, trak kaldskapellanen i præstekjolen og mødte op i Vestre Fængsel og forlangte at tale med sit sognebarn. Meningen var

at vise ham, at han ikke var glemt, og, om muligt, sige ham et ord til trøst og opmuntring, men ærlig talt også at søge at give ham lidt besked om tingene, så han bedre kunne klare de skrappe forhold. Andre blev ikke taget, men flygtede til Sverige, og nogle dukkede siden op som medlemmer af faldskærmsgrupper. At en del var med, da jødeforfølgelserne satte ind, til at skjule jøder og siden hjælpe dem af sted ad forskellige veje til Sverige, siger sig selv. I al den slags skilte Frederiksberg sogn sig ikke ud fra den øvrige befolkning. Vi delte kår med vort folk, og nogle tog aktivt del i den kamp, som mere og mere blev hele folkets kamp.

Sådan sled årene sig hen. Nu, 40 år senere, kan man jo prøve at »efterrationalisere« eller søge at gøre status over, hvordan sindstemningen var i menigheden, hvordan der så ud på den indre front, nu da de ydre forhold var blevet så forandrede. Det er ganske vist bagklogskab. Dengang gjorde vi ikke status. Vi tog en dag ad gangen, og hver dag havde nok i sit. Dog er det ikke blot nu bagefter, at vi føler, at besættelsestiden ikke kan forenkles til at blive karakteriseret som en »ond tid«. Vist var den ond i den forstand, at vi levede under et konstant knugende tryk, at mange, ikke mindst unge, mistede deres liv, at fængsling og koncentrationslejre og tortur kom tæt ind på livet af os som realistiske muligheder – og dog følte vi ikke blot tiden som en ond tid. Der var meget, som blev ødelagt, mange planer, der måtte opgives, mange værdier, som gik tabt. Men vi opdagede også, at der var en del fornødenheder, som ikke var så nødvendige endda. Der var meget, som kom i anden række, da krigens og besættelsens barske virkelighed rykkede ind i vores tilværelse. Og jeg tror, at vi allerede, da vi var midt i det, fornemmede, at der var noget positivt gemt i, at vi nu ikke blot var tilskuere, men midt i kampen. En udfordring er ofte en gave. I hvert fald kan det siges, at den fremherskende indstilling ikke var fortvivlelsens. Når de tunge begivenheder ramte, f.eks. den frygtelige dag, da Den franske Skole blev ramt af bomber, og mange, især mange børn, omkom, og ikke få hjem i Frederiksberg sogn blev lagt øde, fyldtes vore sind af knugende sorg, men ulykken førte ikke ind i dump fortvivlelse, men snarere til sammenhold, fællesskab, hjælpsomhed. For mange, ikke mindst blandt de unge, betød alt det meningsløse, der skete omkring os i de år, at der blev mening i livet. For nogle af de tapreste gik det sådan, at

fredens år sidenhen var vanskeligere at leve i, end besættelsens såkaldte onde år.

I menigheden fornemmedes de samme bølgeslag. Der kom lidt flere i disse år til gudstjenesterne, og Alvorens grundakkord fik blot gudstjenestens toner til at klinge dybere og renere. Vi følte stærkt trang til sammenhold og fællesskab, vi følte med alle danske, at vi var fælles om sorgen over de døde, smerten over ufriheden og de oprørende overgreb, usikkerheden og ængstelsen for, hvad fremtiden ville bringe, men også fælles om troen og håbet. Vi erfarede, at »når hjertet sidder mest beklemt, da bliver glædens harpe stemt, at den kan bedre klinge«, eller uden Brorsons poetiske ord, at vi netop i de tunge tider havde brug for evangeliets karske ord.

Den ændrede politiske baggrund, forskellig som 40'erne var fra 30'erne, gav også ny belysning over, ja, vendte op og ned på en del etisk-kristelige problemer. I 30'erne havde mange kristne spurgt, om det var foreneligt med kristen livsopfattelse at blive soldat, nu følte mange det som en kristen pligt at gå ind i aktiv modstandskamp. Etiske spørgsmål tilspidsede sig til pågående, livsnære problemer, f.eks.: kan en kristen deltage i sabotagehandlinger, kan han være med til at volde andres død, kan han være med til at likvidere en stikker? Det var ikke teoretisk interessante diskussioner, det var pinefulde spørgsmål, født ud af aktuelle valgsituationer. Især i ungdomsarbejdet kom den slags problemer frem. Er en kristen forpligtet til altid at tale sandt, som en meget læst lille bog hævdede, eller er han berettiget til at lyve, hvis det kan redde andres liv? Det var let at hænge konkrete situationer på sådanne spørgsmål, og man kom hurtigt fra diskussionens uforpligtethed til sjælesorgens personlige anfægtethed.

Vi, som har levet med i de år, vil næppe gå med til at kalde dem de fem onde år. Tunge og trange år, ja. Men også år, hvor megen udvendinghed blev skrabet af, år, hvor man – måske modstræbende – blev tvunget til at beskæftige sig med grundholdningerne, med livet og døden.

Den 4. maj 1945 om aftenen kom frihedsbudskabet over BBC. Om søndagen, den 6. maj, samledes menighederne til takkegudstjenester i alle Danmarks kirker. Den jublende glæde, som fyldte os i de dage, kom til udtryk i tak og lovprisning. I takken rummedes også en tak for dem, som ofrede livet. Men allerede den søndag hørtes en for-

maning om at glemme had og hævn og lade retten råde. Det var grundtonen i biskoppernes hyrdebrev og nok også i de fleste af kirkerne. I den første befrielsesrus kom det undertiden til beskæmmende episoder, hvor værnemagere og internerede retsløst blev hånet og mishandlet. Det er værd at notere, at i kirkens kredse, som klart havde bekendt sig til frihedskampen, blev der straks fra fredens første dag advaret mod had og hævntanker og mod at lade sig overvinde »af tidens onde ånder«.

Tre uger senere kom et nyt hyrdebrev: »Festdagene er forbi. Hverdagen med sine krav er atter inde«. De tre opgaver, der særlig nævnes i hyrdebrevet, var 1. Bornholm. Da det øvrige Danmark jublede over friheden, rammes Bornholm af bomber og ødelæggelse. Vi blev opfordret til at støtte hjælpearbejdet og samle ind til Bornholmskomitéen i kirkerne. 2. Den kirkelige betjening af de internerede i fængsler og lejre. Eventuelt kunne præster, der selv havde været i koncentrationslejr, tage del i dette arbejde. 3. Den kirkelige betjening af de tyske flygtninge.

Elsebeth og Poul Hartling med chilenske flygtningebørn.

Denne tredje opgave blev også taget op af Frederiksberg kirkes præster. På den anden side af Pile Allé var der i KB-hallen indkvarteret hundreder af pjaltede og ulykkelige (især østtyske) flygtninge. Flertallet var luthersk-evangeliske, og det blev en naturlig opgave for os præster at betjene dem med gudstjenester og kirkelige handlinger. Jeg havde selv været »under jorden« i en halv snes måneder, tvunget væk af en tysk gruppe, der brød ind i vort hjem i juni 1944. Mærkeligt var det, at samtidig med at tage hverdagens gerning op i sognet fik jeg nu også til opgave at prædike og holde gudstjeneste på tysk.

Med udgangen af august 1945 gik kirkens afholdte sognepræst, provst Johs. Engel af og holdt afskedsprædiken den 23. september 1945. Samtidig blev kaldskapellanen udnævnt til præst ved Skt. Lukas Stiftelsen. Jeg holdt afskedsprædiken den 2. september 1945. Praktisk talt hele min præstetid ved Frederiksberg kirke faldt således i besættelsesårene – »under sære og vanskelige ydre kår«, kunne jeg sige ved afskeden. »Jeg har aldrig oplevet et menighedsmøde her, som ikke foregik bag mørklægningsgardiner, og ingen basar, hvor ikke en »rationeringskurv« var en hovedgevinst«. »Men det var alligevel dejlige år. År med opgaver, hvor der var brug for en. Og det gjorde godt at mærke, både at menighedens unge kæmpede denne kamp med, fuldt så godt som nogen, og at Folkekirken i disse år fik ørenlyd i kredse, hvor den tidligere havde været fremmed.«

Lad disse ord fra den 2. september 1945 sammenfatte mine indtryk fra besættelsesårene, som vi oplevede dem i Frederiksberg kirke og sogn.

Ole Olesen

De »fromme, hellige Toner«

Historien om organist Oehlschlägers instrument og dets efterfølgere

Kirkens første orgel

Om degnen og organisten i Frederiksberg kirke skriver Adam Oehlschläger i sine ungdomserindringer:

»Hver Søndag skreg Hr. Vibe, som den Fugl, hvis Navn han bar, Salmene i Kirken, saa min Fader tit maatte udtække alle Registrene for at overdøve ham med Orgelet, lige indtil det mest skingrende, som havde til Overskrift: Mixtur.«

Adam Oehlschläger var søn af Joachim Conrad Oehlschläger, fuldmægtig for generalinspektøren på Frederiksberg slot og gennem et halvt århundrede organist ved Frederiksberg kirke.

»Musikken virker mægtigt paa den barnlige Følelse, og jeg havde Musik paa alle Maader, lige fra Livvagtens Piber og Trommer til de tuende Orglers fromme, hellige Toner . . . Og Tonerne blandede sig dog ogsaa med Poesi. Vore Piger sang Kæmpeviser; i Kirken sang jeg selv Salmer.«

Frederiksberg kirkes orgel, der gjorde så stærkt et indtryk på den unge Adam, var bygget 1754, altså hele 20 år senere end kirken. Indtil da havde kantor J. Th. Wibes forgængere, degnene J. C. Haugen og J. C. Weischer, egenmægtigt forestået menighedssangen uden konkurrence fra et orgel.

Kirkeorgler var på denne tid ikke den selvfølgelighed de er i dag. Hvor de fandtes var de i regelen vidnesbyrd om velstand eller særlig status, og for Frederiksberg kirkes vedkommende blev anskaffelsen da heller ikke motiveret med noget egentlig praktisk behov, men med en henvisning til det hensyn man skyldte kirkens særlige klientel: Menigheden bestod nemlig af *»eendeel honette Folk, særdeles om Sommeren, da mange Familier fra Kbh. sig der opholder og ofte søge Kirken«*. (Tilsvarende argumenter kan forøvrigt ses anvendt i vor tid, når små kirker i »sommerlandet« ønsker at få præsentable orgler, der kan

tilfredsstillende de kræse feriegæster ved gudstjenester og kirkekoncerter).

Dette kirkens første orgel var bygget af fagets førende mester, *Hartvig Jochum Müller* i København. Müllers faglige baggrund var den bedst tænkelige: Som elev af højbarokkens store orgelbygger *Lambert Daniel Kastens* tilhørte han anden generation efter den navnkundige *Arp Schnitger* i Hamburg, en af orgelhistoriens største skikkelser. Da såvel Müller som Kastens må antages at have arbejdet meget konservativt og i det store og hele holdt fast ved deres respektive læremestres byggemåde, må vi forestille os at væsentlige håndværkstraditioner har været videreført fra Schnitgers berømte værksted i Hamburg til Müllers mere beskedne virksomhed i Ll. Grønne-gade, og at Frederiksberg-orglet derfor har haft en del tilfælles med de fine små Schnitger-instrumenter der stadig kan ses og høres enkelte steder i Tyskland og Holland.

Der var ikke tale om noget stort orgel. Det havde kun 10 stemmer (piberækker), hvor det nuværende har 31. Alligevel må klangvirkningen have været langt mere monumental end den man møder i moderne 10-stemmers orgler. Det skyldes at Müller efter tidens skik foretrak at begrænse sig til et enkelt manualværk, når han havde så få stemmer at arbejde med. I stedet for at fordele stemmerne på tre utilstrækkelige afdelinger med hver sit klaviatur, valgte han at samle kræfterne om ét velbesat manualværk, der kunne klinge lige så pompøst som hovedmanualerne i væsentlig større instrumenter. Grundstammen i Frederiksberg-orglet var det kærnefulde kor af principalstemmer, hvor den dybe *Principal 8'* dannede fundament og den glitrende *Mixtur* var klangkronen. Hertil kom en smældende *Trompet 8'* og et par stilfærdige fløjtestemmer.

Busch-orglet 1881

Müllers orgel fik lov at spille i mere end 125 år; i den sidste tid dog med en mørkere og fyldigere klang, tilvejebragt af *Jens Gregersen* ved en ombygning 1845. Men selv efter denne ombygning har orglet sandsynligvis forekommet gammeldags og ubekvemt; i hvert tilfælde udskiftede man det 1881 med et nyt, bygget af det københavnske orgelbyggeri *A. H. Busch & Sønner*. Det havde samme stemmetal som det gamle, men de 10 stemmer var nu fordelt på to manualer: et

kraftigt til salmer m.v. og et svagt, der var velegnet til forspil og akkompagnement. Hertil kom et pedal uden selvstændige stemmer, men med transmission fra tre stemmer i det ene af manualværkerne.

A. H. Busch & Sønner var på denne tid landets førende orgelbyggerfirma. Det var måske ikke det største, men det lagde i endnu højere grad end konkurrenterne vægt på at alt skulle være grundigt og gedigent udført. Et Busch-orgel er da heller ikke til at slide op, og Frederiksberg-orglet eksisterer stadig i bedste velgående. Fra Frederiksberg kirke flyttedes det til den nyopførte *Solbjerg kirke* på Howitzvej, og herfra kom det senere til *Valgmenighedskirken i Rønne*. Valgmenighedskirken er ikke længere i brug som kirke, og orglet er midlertidigt opmagasineret, men det påtænkes nu flyttet til *Annisse kirke* i Nordsjælland, som i givet fald vil blive dets fjerde hjemsted.

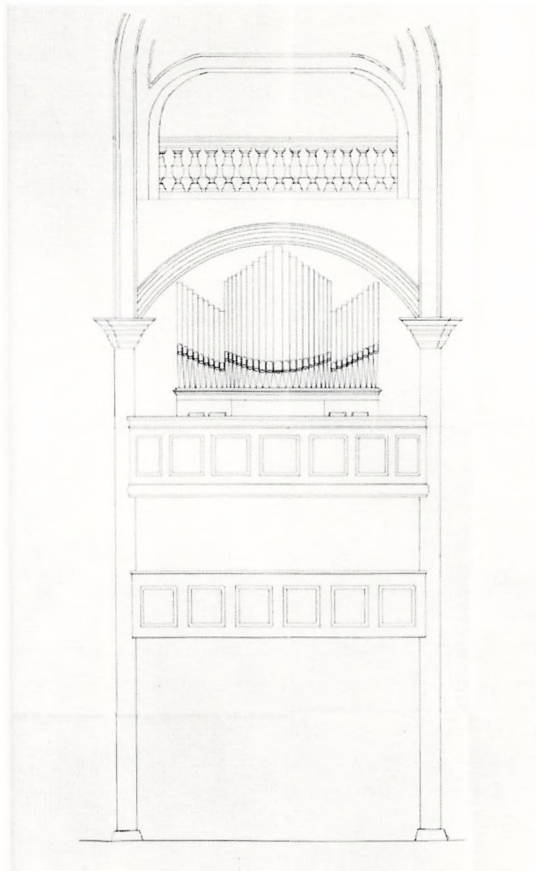
Rokokofacaden sælges

Busch-orglet havde sin egen facade (se ill.), og den gamle fra 1754 var hermed blevet til overs. Alligevel vægrede man sig ved at hugge den til pindebrænde, og man har sikkert draget et lettelsens suk, da det lykkedes at finde en køber til den: *Øster Hassing kirke* ved Ålborg.

Emil Nielsen-orglet 1906

Sine kvaliteter til trods fik Busch-orglet kun lov at stå i kirken i 25 år. Man ønskede sig noget nyt og større, og det fik man med det 15 stemmer store instrument der byggedes 1906. Hvis man ved denne lejlighed havde fulgt kirkens tradition for at entrere med landets førende orgelbyggerier, ville man uden tvivl have henvendt sig til den højtestimerede Immanuel Starup i København. I stedet valgte man – af sparegrunde eller af uvidenhed? – et betydelig ringere firma: *Emil Nielsen* i Århus. Emil Nielsen var ganske vist søn af den ansete Frederik Nielsen, men han ejede ikke faderens evne for at lede et orgelbyggeri, og på ganske kort tid satte han det gamle, velrenommerede firma over styr. Det gik konkurs 1906, få måneder efter at have leveret orglet til Frederiksberg kirke.

1910 fik orglet en ny facade, tegnet af arkitekt *Kristoffer Varming*. Træskærearbejderne udførtes af *Hans Lamberg Petersen*.

Orgelfacaden 1881. Tegning: arkitekt K. Varming.

Orglet vokser

Emil Nielsens orgel blev 1925 udvidet til 23 stemmer af *Immanuel Starup & Søn*, København, og fremtrådte herefter som et mellemstort orgel i senromantisk stil. Imm. Starup havde været pioner for den romantisk-symfoniske orgelstil, og havde på dette tidspunkt bevist sin dygtighed med en række store instrumenter, bl.a. til Vor Frue kirke, St. Andreas kirke og Garnisons kirke, alle i København. Starups arbejder fra denne tid kunne på flere måder lede tanken hen på et symfoniorkester: en del af stemmerne udmærkede sig ved ekspressive, solistiske kvaliteter, men alligevel var alt samordnet i en dygtigt komponeret helhed, hvor det var muligt at foretage næsten

umærkelige klang- og styrkemæssige modulationer. Spillebordene i disse orgler var udstyret med sindrige hjælpemidler, der satte organisten i stand til hele tiden at variere klangerne under spillet, f.eks. ved gradvist at bevæge sig fra det sarteste pianissimo til et magtfuldt fortissimo og tilbage igen.

Reaktion mod romantikken

I 1920'erne, 30'erne og 40'erne bredte der sig blandt orgelbyggere og orgelsagkyndige en kraftig reaktion mod de senromantiske orgler, og med inspiration fra 16- og 1700-tallets orgelbygningskunst udviklede man efterhånden den nyklassiske orgeltype som Frederiksberg kirkes nuværende orgel repræsenterer. Nielsen/Starup-orglet blev en slags prøveklud for denne »orgelbevægelse«, idet Starup & Søn ved et par ombygninger forsøgte at lempe orglet efter den nye tids idealer ved at erstatte nogle af de romantiske stemmer med klassiske. Resultatet har efter alt at dømme været temmelig diffust, og til slut valgte man da også at bygge et helt nyt orgel efter Orgelbevægelsens principper.

Rokoko-facaden vender tilbage

I forbindelse med kirkens 200-års jubilæum 1934 blev der arbejdet ihærdigt på at generhverve kirkens gamle orgelfacade. Takket være stor velvilje fra Øster Hassing kirke, lykkedes dette forehavende, og man kunne glæde sig over at få et værdifuldt gammelt inventarstykke tilbage hvor det hørte hjemme.

Det nuværende orgel

Reaktionen mod de romantiske orgler var ikke blot et tilfældigt modelune. Den blev indledningen til en blomstringsperiode, der skulle gøre dansk orgelbygning verdenskendt for sine håndværksmæssige, klanglige og arkitektoniske bedrifter.

En af orgelbevægelsens tidlige blomster var Frederiksberg-orglet, bygget 1947 af *Marcussen & Søn*, Åbenrå. Ved sin fremkomst vakte

Foto: Lennart Larsen, Nationalmuseet

det betydelig opmærksomhed i kirkemusikerkredse, fordi det forekom usædvanlig velegnet til fremførelse af de gamle mestre: Bach, Buxtehude m.fl., og mange fandt i de følgende år vej til orgelkoncerterne i Frederiksberg kirke.

I stilistisk henseende passer det nyklassiske Marcussen-orgel ganske godt til det gamle rokokko-prospekt, selv om der i grunden består et misforhold mellem den lille facade og det 31 stemmer store instrument. Den nødvendige plads er tilvejebragt ved dels at tilbygge et rygpositiv (i pulpiturbrystningen) med en tredelt facade, kopieret efter et böhmisk positiv i Musikhistorisk Museum, dels ved diskret at anbringe en trediedel af orglets stemmer en etage højere oppe, på det øverste pulpitur.

Marcussen-instrumentet regnes stadig for et af byens bedste orgler, og efter at man siden 1973 har arrangeret koncertserier med fremtrædende inden- og udenlandske orgelsolister, er Frederiksberg kirke igen blevet et af hovedstadens etablerede koncertsteder.

I dag vil man næppe finde på at kalde orglets toner for »fromme« eller »hellige«, men ikke desto mindre er der sikkert mange af kirkens gæster, der ved at lytte til dem føler noget af den samme betagelse som for snart 200 år siden greb den unge Adam Oehlschlager.

Helge Lundblad

»20 år efter –« Nogle refleksioner over ungdomsarbejde

I en af sine drengebøger fra 1920-erne »March, vi vil frem« har Rudolf Bruhn skildret, hvordan en dreng en blæsende og kold vinteraften kommer til KFUMs borg i Rosenborggade, går op ad trapperne og oppe på tredje sal finder den store sal fuld af flere hundrede drenge, der ganske stille sidder og lytter til en lille, ilter mand, som fængende og inciterende taler til denne store skare af drenge.

Det er en historisk skildring af FDFs første år og af FDFs stifter Holger Tornøe, men mange lidt ældre ungdomsledere vil nikke genkendende og tænke: ja, det var dengang, da unge strømmede til, og da de havde lyst til at lytte.

Karen og Helge Lundblad i søndagsklubben. Foto: Frederiksbergbladet.

Men vi behøver nu slet ikke at gå så langt tilbage. 25–30 år er nok. Da kunne man endnu som program i en ungdomsforening invitere til et lysbilledforedrag, oplæsning af en bog eller besøg af hr. NN, som havde været på en rejse i Afrika eller det fjerne Østen, og som ville fortælle derfra.

Men prøv i dag at invitere til en oplæsningsaften eller til hr. NN, som har været en tur i Zambia. Der bliver i hvert fald ikke rød lygte den aften. For verden har forandret sig med utrolig hast i de sidste 20–25 år, og med den har vi forandret os og derfor også ungdommen.

Men inden jeg nævner, på hvilke felter jeg mener, at situationen for et frivilligt og i vor sammenhæng kirkeligt ungdomsarbejde har forandret sig fundamentalt, må jeg måske ganske kort gøre opmærksom på, at jeg er ganske klar over, at unge på mange, mange felter er de samme, som de altid har været. De lever i en periode af deres liv, hvor usikkerheden præger dem såvel i forhold til sig selv som til andre og den omgivende verden. Er jeg normal? Hvorfor ser jeg ud, som jeg ser ud? Hvorfor er det så nemt for de andre at klare de boglige fag og komme i gymnasiet, men ikke for mig? Hvorfor er nogle så dygtige til idræt? Hvorledes skal jeg få en partner? Hvorledes skal jeg komme ud af ensomheden? Hvor finder jeg een, som jeg kan betro mig til, og som forstår mig? Hvorfor er jeg den eneste, som ikke har een? På disse felter er unge ganske som før, omend sprogbrug og ydre facon også på disse felter har ændret sig.

Men heroverfor kommer så som ovenfor sagt en lang række felter, hvor situationen i dag er en ganske anden end for 25–30 år siden. Vi har i de sidste årtier oplevet en utroligt expanderende verden såvel teknologisk som geografisk. Det kan være så fornøjeligt at læse i en »Familie-Journal« fra århundredeskiftet, men prøv blot at læse i et ugeblad fra ca. 1960. Jeg faldt over eet for kort tid siden og måtte undre mig over billedvalg, reklamer og udstyr, jamen tænk, er det virkelig så forandret på 25 år, tænkte jeg. Eller prøv at se en dokumentarfilm fra samme tidsrum. Unge betragter den som antikveret: der er sporvogne, der er en ambulance, som ser ud til at høre hjemme på et museum, for slet ikke at tale om herre- og damemoden.

Og heroverfor en verden præget af video og elektroniske spil og laserstråler og meget mere. En verden, som bliver mindre og mindre, fjerne lande bliver chartermål, og man kan rejse på interrail i hele

Europa. En verden, hvor ungdomsoprør og debatten om fri abort allerede hører historien til.

Det er jo ganske naturligt, at unges interesseområder dermed har ændret sig og at de felter, hvorpå man ønsker at tilbyde underholdning og engagement, derfor også må ændre sig.

For det andet er vor tid præget af en langt større åbenhed og ærlighed end tidligere. Måske kan nogle længes tilbage til en tid, hvor unge var »høflige«, ikke talte før de blev spurgt, tav stille under et foredrag eller en film og mødte frem til arrangementer, som man ikke var interesseret i at deltage i, men som man følte, at man burde deltage i. Det gør man ikke i dag; men er den åbenhed og ærlighed, som vi har vundet, ikke langt, langt mere værd. Jeg kan ikke deltage i den græmmelse, som er i tiden, over ungdommen; nok er de på mange måder blevet »uniformerede« af TV og presse, men de er forskellige af køn, af gemyt og af interesser og af, hvor de kommer fra. De er søde, de er levende, og de er positive.

Men de kræver at blive betragtede som mennesker og ikke som »børn«. De kræver at blive behandlere som »tænkende væsener« og ikke tiltalt i kommandotone. De kræver at blive accepterede i deres forskellighed, sådan som voksne mennesker kræver det. Det er godt at få forstand af, når man tager en tur med S-tog eller i bus, at se hvordan forskellige aldersgrupper behandler hinanden. Så tror jeg nok, at man vil opdage, at det gennemgående er de voksne og måske især de lidt ældre, som – endda højlydt – skal komme med bemærkninger om de unges udseende, hårstil, påklædning og sprogbrug og ikke de unge, som kommer med udtalelser om pensionisternes påklædning og adfærd. (Jeg taler ikke om provokatører og fulde folk, men om ganske almindelige mennesker). I den forbindelse er det nok værd at se, hvor lidt vort menighedshus i Pile Allé 3 lider overlast, det slides og slides grundigt af megen brug af mange aldersgrupper, men er meget, meget sjældent udsat for hærværk.

For det tredje medfører den formidskede verden en forfærdelig konfrontation med den store verden. Tænk, hvad der på en uge gennem TV og dagspresse bliver kastet i hovedet på os. Vi, der er vokset til, har vel for at overleve lært at distancere os fra problemerne, at »betragte TV-avisen« og så kunne lukke for den og blunde bagefter. Men hvis jeg er ung og har gå-på-lyst og kampmod overfor tilværelsen, hvordan mon det så føles konstant at få kastet

uovervindelige problemer i hovedet og vel at mærke problemer, som vi voksne »smutter fra« gang på gang.

Er der noget at sige til, at det fører til håbløshed, til en forfærdende mangel på tro på fremtiden. Vi kan sagtens forarges på nogle af de udtryk, som håbløsheden får udløsning i, men mon vi virkelig, hvis vi har arbejde og et sted at bo, forstår, hvad det vil sige at blive færdig med sin uddannelse for at blive arbejdsløs. At forlade far og mor og ikke kunne finde noget sted at bo og vel at mærke ikke kunne hente nogen fornuftig hjælp fra os andre. Måske kan man forstå, at mennesker i 40–50 års alderen bliver lidt »satte« og kan sige eller tænke, at det går jo nok i min tid, jeg når vel nok at blive pensioneret og forlade denne verden i god ro og orden, men mon man forstår, hvad det i de unges ører betyder at høre os sige sådan: Vi forlader den synkende skude, vi har trods alt vort på det tørre! Så er en rejseoplevelse fra Afrika eller lysbilleder fra Grønland en ringe trøst –

På den baggrund kan det jo nok være interessant at se, hvordan et ungdomsarbejde i 1983 bør og må forme sig. Og et frivilligt ungdomsarbejde, dvs. et ungdomsarbejde, som til lokaleleje og til almindelig støtte af foreningens drift modtager offentlig støtte via fritidsloven eller dens lokale udformning i Frederiksberg-ordningen, men som har frivillige medarbejdere dvs. medarbejdere, som ikke modtager løn, men arbejder helt og aldeles på frivillig basis. Og et kirkeligt ungdomsarbejde dvs. et ungdomsarbejde, som i dette tilfælde drives udfra Frederiksberg kirke og sogn.

Et kirkeligt ungdomsarbejde er ikke et missionsarbejde, hvor man med fløjter og trommer i spidsen går ud for at hverve proselytter og om søndagen kan tælle, hvor mange nye sjæle, som er blevet indlemmet i gudstjenestemenigheden. Et kirkeligt ungdomsarbejde er en platform, hvor man kan mødes med hinanden, og hvor man kan mødes med det livsindhold, som kirken vil præsentere i verden. En tidligere undervisningsinspektør sagde engang, at de offentlige ungdomsklubber egentlig burde være vejen til de idebetonede ungdomsforeninger. For en ungdomsklub, som kun beskæftiger, og en ungdomsforening, som heller ikke gør andet end »at opbevare«, er kun første skridt. Et virkeligt ungdomsarbejde er at skabe en platform, hvor unge kan mødes indbyrdes og mødes med en livsholdning og et livsindhold. Jeg har for mange år siden mødt følgende billede: Under krigens første år kunne transportfly ikke nå i eet stræk fra USA til England med forsvninger. Derfor placerede man

en række hangarskibe i Atlanterhavet beregnet på mellemlandning og optankning. En kirkelig ungdomsforening er et sådant hangarskib, en sådan platform mellem to »kontinenter«.

Hvorledes må et ungdomsarbejde så forme sig? Det kræver først medarbejdere, og der kræves i dag meget af en medarbejder. For efter det ovenfor sagte er det jo ikke klaret med at skaffe noget program og med at stille sig op og byde velkommen, men det kræver medarbejdere, som vil være solidariske, det kræver, at man som medarbejder vil være ærlig og erkende overfor sig selv og overfor fællesskabet, hvad man lever sit liv på eller ikke på, og det kræver, at man som medarbejder ikke »skøjter« hen over livsproblemerne og verdensproblemerne, men søger at tage stilling til dem og om nødvendigt erkender sin magtesløshed overfor dem.

Solidaritet, erkendelse og magtesløshed kan lyde lidt floskelagtig, men det får være, ordene er blevet slidte, men repræsenterer fortsat en absolut nødvendighed. Fortsat kræves det, at man vil gøre arbejdet frivilligt, ja det kræves egentlig, at man slet ikke taler om, »at arbejdet gøres frivilligt«, men at man er her, fordi man kan lide det og føler sin plads her. Og det kræver, hvis man lever i parforhold eller er gift eller har børn, at hele familien ligesom accepterer dette engagement, ja glæder sig over det, ellers går det ikke. Det er en lykke for et ungdomsarbejde og for de unge, at der endnu findes medarbejdere, som går ind under disse vilkår.

Og så kræver et sådant ungdomsarbejde »engagerende program«. Det vil dels sige programmer, hvor levende mennesker kommer for at fortælle, hvad de virkelig har på hjerte, og dels programmer, som alle kan være aktive i. Min kritik af foredrag eller af »een, som kommer og siger noget«, betyder ikke, at ingen skal komme og sige noget, men at man i dag ikke kan spise unge af med ord.

Vi har oplevet at have store »kanoner« i vort ungdomsarbejde. De fortalte oplevelser på rutinen, og efter 5 minutters forløb var der ganske få, der hørte efter. Efter 10 minutter snakkedes der bravt i hjørnerne, og resten af tiden talte gæsten hurtigere og hurtigere og »ledelsen krummede tæer i skoene«. Men var der noget at sige til det? Til gengæld oplevede vi at have nu afdøde redaktør Rütting til at fortælle oplevelser fra sit liv bl.a. sit fangenskab i Plöetsensee-fængslet i Berlin under krigen. En lille undselig mand, som talte med accent overfor ca. 100 teen-agere, og de var død stille, fordi der her talte en mand, som havde hjertet med. Vi havde engang en missio-

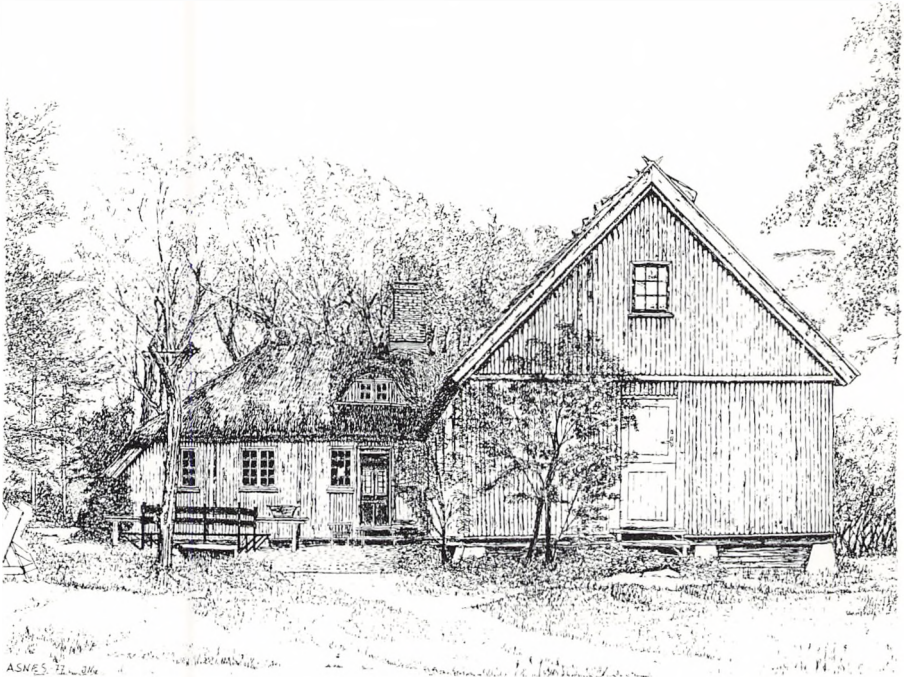
nær, som fortalte om missionsarbejdet i Kina. Der var uro, skraben med stole osv., men nøjagtig i det øjeblik, hvor hun begyndte at fortælle, hvor meget hun personligt savnede sine kinesiske venner, hvordan hun bad for dem, blev der så stille i salen, at man kunne høre støvet lægge sig på klaveret. Jeg glemmer heller ikke den aften, hvor vi havde en berømt kunsthistoriker til at fortælle om moderne kunst (det var et eksperiment, ja). Han begyndte meget på rutinen, han havde ikke regnet med, at tilhørerne var så unge. De kunne nok mærke, at de ikke var rigtigt accepterede, og begyndte at blive urolige og så et kvarter inde var det, ligesom om man kunne mærke, at han sagde til sig selv: det kan ikke være rigtigt, jeg må have noget at fortælle for disse unge, en verden at åbne for dem. Og så gik han igang, så blev han levende i indhold og form og fortalte i langt over en time, og nu mange år efter møder jeg stadig dem, som husker den aften og siger: Dér fik jeg lukket øjnene op for moderne kunst!

Men engagerende program er ikke blot »nogle, som kommer«, engagerende program er også tema-aftener, hvor unge selv er aktive, hvor man tager et emne frem: kærlighed, lidelse, »hvor skal vi bo?«, »teen-agere og deres forældre«, frihed osv. Sådant en aften bevæger sig ligesom på to planer. En gruppe unge sætter sig ned og diskuterer emnet igennem og planlægger aftenen og gennemfører aftenen for deres kammerater. Det giver jo en helt anden mulighed for at trænge ind i et problem end blot at lytte til en kyndig. Nogle gange har vi også søgt at lade hele foreningen eller så mange, som nu har lyst, medvirke i en aftens planlægning og gennemførelse for andre f.eks. deres forældre eller i kirken for alle interesserede. Nogle husker måske emner som »Fri« og »Anderledes«.

Men dermed føres vi til den tredje side af ungdomsarbejde i dag. Vi har i Frederiksberg sogn en lejr. Den ligger i Asnæs forskov, to kilometer fra skovfoged og 10 km fra Kalundborg. Den ligger på godset Lerchenborgs jord, så der er heller ikke sommerhuse i nærheden. Den er meget primitiv: her er brønd, ingen træk og slip, der er komfur og ingen elektricitet.

Her er vi på lejr, og selv har jeg glæden af at være med på Juventus-sommerlejr 10 dage hver sommer. De første år syntes jeg, at det var meget fornøjeligt, så fulgte nogle år, hvor jeg var irriteret på dens primitivitet og ville have den moderniseret.

Nu synes jeg, at opholdet er spændende og besættende. For det fællesskab, som man møder her, er det virkelige kristne fællesskab,

Et privilegium siden 1918: Asnæslejren. Tegning: Jørgen Noe.

hvor man lever sammen, hvor man må tage hensyn, hvor man må bøje af, hvor man en aften får tid til at føre den samtale og diskussion til ende, som man ikke får tid til en aften i foreningen eller i det daglige, og hvor man kan erkende sin afmagt og vise sine syner, som man måske ellers ikke turde.

Nogle af de unge ville sikkert blive højligt forbavsede, hvis man sagde til dem, at det fornøjelige samvær, som vi lever, er kristent fællesskab. Det hænger nok sammen med, at det ellers kan knibe med det kristne fællesskab i kirkens milieu, og at de kristne begreber og ord er vokset så langt fra tiden og dens sprog, som sket er. Og de er vokset meget langt fra hinanden, så langt, at konfirmander, når man forsøger at skildre kristendommen for dem i deres egne udtryk og deres sprogbrug, er helt overbeviste om, at det man fortæller, intet har med kristendom at gøre. Men det er nu en helt anden og en lang historie. –

Tre dage inde i en sådan lejr er det normalt knald eller fald. Hvis vi fortsætter vor egoistiske livsstil hjemmefra under disse primitive

forhold, så bryder alt sammen, men kan vi finde ind i fællesskabet, så bliver det en virkelig sommeroplevelse.

Nogle kommer kun een gang på den lejr, andre holder aldrig op. Jo ældre jeg bliver, jo mere føler jeg, at så længe jeg kan, må jeg være med i det fællesskab for at lære at leve sammen med andre mennesker. For her er ingen løftet pegefinger, men livets dybe udfordring til fællesskab.

Engagement og fællesskab må være overskriften over ungdomsarbejde 1983. Det betyder jo ikke, at man ikke skal holde bal og fester, eller at man ikke skal vise film, gode og spændende film, sjove film og actionfilm, det skal man også, og teknik og mekanik og ydre former skal være i orden og helt i orden, det skal altsammen med, men er bare ikke nok, ligesom en opbevaringsklub ikke er nok. Det skal altsammen med, men båret af grundtonen: engagement og fællesskab.

Det foregående er skrevet især ud fra mine erfaringer i Juventus, men gælder meget langt også de principper, som for mig at se må anlægges for et spejder- og et FDF/FPF-arbejde af i dag.

Og så til sidst: en drøm eller et ønske eller et suk (efter behag). Det siges ofte, at kirken er det sidste sted, hvor mennesker har mulighed for at mødes uafhængigt af deres hudfarve, intelligens, deres sociale lag, deres udseende, politiske indstilling osv. I et samfund, som polariseres mere og mere, der er det godt, at der er et sted tilbage, hvor alle kan være i stue sammen.

Det lyder så smukt og så rigtigt på papiret, og det gælder vel også i de enkelte grupper. Men man hører jo ofte klage over, at de unge ikke kommer til kirkens gudstjenester eller til sogndage. Det er rigtigt, men når de unge inviterer til arrangementer, som de står for, så klager de med samme ret over, at voksne/ældre ikke kommer. Og de uniformerede klager over, at de ikke ser de u-uniformerede og omvendt.

Et ønske for den 250-årige må derfor være, at fællesskabsideen, som er skildret her, må blive så stærk, at den også kan bryde skrankekerne mellem organisationer og aldersgrupper i sognet ned, så at fællesskab og engagement må blive kendetegnende for livet i og omkring Frederiksberg kirke.

Jakob Brønnum

Menneskemedium – fem digte

Huset (18.5.82)

Forårsaftener viser sig efter bøgen
at have noget gemt i sine silhouetter,
en musisk kulmination
hvorfra alle vinterens gemte og glemte hilsener
med ét sendes ud i hundredevis,
vi fortsætter ud i natteluften
til tiden trækker sig sammen om dage der ligger udenfor
og som har vinterens væsen i sin rutine,
og folk, der ikke er gået hjem, trækker sig sammen
og danser i ring

Mandagenes menneskemedium

Weekender har et hegn af forening
langt mere fremskredent end dyner og uger,
et ansigt af menneskeligt udtryk

117 verdener mødes for at trække vejret,
28 punkter på en formørket vinter,
3 visionære timer i gentagelse ikke monoton

Således husker jeg film og fornemmelser,
hænder finder famlende i mandagenes menneskemedium,
således havde vi ord og kys at tære på

Konfirmander ved sognegården, forår 1980. Tegning Fritz Haack.

til H.L.

Noget i den retning

Usynlig,
som et net af ord spændt ud under loftet,
måske blot som et enkelt ord,
som stuk?

Umærkelig grundlæggende,
en syvende sans,
indre højtaler i aftenens samtaler,

vi blir mildere,

vi lytter

Asnæs

Ens for træerne

Der er løsslupne modtagelser
af frie dages komme,
sange og stationer,
himmelhenrykte afgang
og lange forventningsfyldte stræk
ved stålets gungren
hvor byen forsvinder uden vemod,
hvorpå den sansende, lette jubel
breder sit græstæppe
med skumring
over land og vand
og en duft, der kommer i møde:

Dagene og fællesskab efter søvnen
og sproget fortættes med os

altid er der kurtisering, og dagens salt
og flammerne i natten:

Et par fuldstærke døgn med flokke af stjerner,
til søndagens rødmossede hjemtur,
til den forpustede by
genopstår som en mangel på folk
og med en rungen af stemmer

Til stadighed

Nu er det længere borte,
ansigterne i en vifte af tilfældige hilsener,
lokale cyklister, forsvundne navne,

Mandage blir blå på den samme, tætte måde,
de ankommer stadig uforbeholdent derhenne,
blandede børn,
står på trappen og spejder efter hinanden

Præster, kordegne, kirketjenere, kirkeassistenter, organister og menighedsrådsformænd 1934 – 1983

Provst Johs. Engel. Maleri af Hans Henningsen.

Sognepræster

Johannes Engel 1875–1955 (provst 1937)	1925–1945
Niels Nøjgaard 1900–	1946–1970
Helge Lundblad 1929–	1971–

Residerende kapellaner

Thorkil Glahn 1886–1965	1926–1934
Ivar Lange 1893–1983	1935–1959
Kjeld Lawaetz 1909–	1959–1967
Otto Abitz 1910–	1967–1980
Hans Jørgen Boyen Rasmussen 1945–	1980–

Kaldskapellaner

Chr. Henrik Rasmussen, senere navneændr. til	
Chr. Henrik Rosenmand 1899–1971	1924–1937
Gregers Oldenburg 1907–1982	1938–1940
Poul Hartling 1914–	1941–1945
Erik Stub 1912–	1945–1949
Johan Bønnelycke Jørgensen 1919–	1949–1955
Bertil Wiberg 1927–	1956–1959
Helge Lundblad 1929–	1959–1971
Margrete Auken 1945–	1972–
Mariann Schilder-Knudsen 1945–	hjelpepræst 1980–

Kordegne

Hans Hansen	1908–1936
Peter Busk	1936–1950
Mogens Christiansen	1950–1978
Martin Rasmussen	1979–

Overgravere senere betegnet 1. kirketjenere

Peter Busk	1914–1936
Peder Larsen, red. af kirkebladet 1939–1979	1936–1974
Viggo Karm	1974–1979
Lissi Grønkjær	1980–

Andengravere senere betegnet 2. kirketjenere

Peter Ferdinand Maahr	1902–1950
P. Michaelsen	1951–1962
Oluf Jensen	1962–1975
Leif Mankjær	1975–1978
Poul Holm	1978
Lissi Grønkjær	1978–1980
Isak Rachmanski	1980–

Kirkekoner senere betegnet kirkeassistenter

Theodora Ferdinandina (Dina) Hansen	1924–1936
Fru ? Larsen	1936–1937
Dina Hansen	1938–1950
Thora Møller-Holst	1950–1969
Margrethe Johannesen	1969–1975

Karen Christiansen	1975–1976
Lilian Sonja Stampe	1976–1978
Joseph Urban (fg. kirketjener 1978)	1978–1980
Ida Rørbech	1980–1981

Organister

Thorvald Georg Nielsen	1913–1939
Georg Krarup	1940–1970
Erik Artved	1971–
Ewa Dabrowska, organistassistent	1978–1981
Lis Hedegaard Vorbeck, organistassistent	1983–

Annette Holstein 1866–1955

Menighedsrådsformænd

Annette Holstein	1920–1945
Oluf Skjerbæk	1945–1961
Poul Sander	1961–1977
Povl Eiler Hansen	1978–1983
Poul Haase	1983–

Om Frederiksberg kirke og hertil knyttede emner

Fortegnelsen er udarbejdet på grundlag af: Litteratur om Frederiksberg. 3. udg. Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg, 1950. Samt manuskriptkort til den kommende Frederiksberg-bibliografi. Arkivalier, skønlitteratur og avisartikler er ikke medtaget. Dette gælder også bøger, som generelt handler om kirkelige forhold på Frederiksberg og Frederiksbergs historie og topografi.

Kirken (også om den ældre kirke)

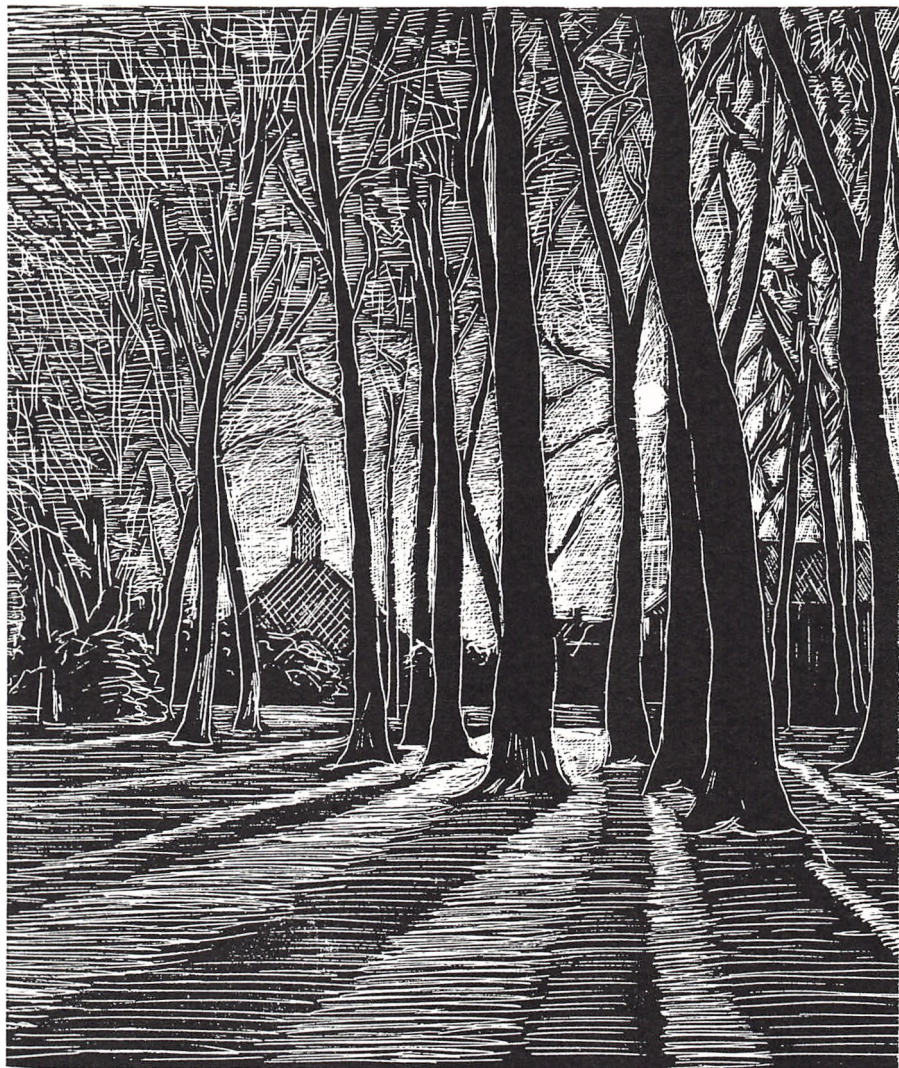
- Een liden Poetisch Ære-Tale, Holdet, Da Krandsen, Paa den Nye Af Hans Kongelige Majestet Kong Christian den Siette, Efter medfødt Kongelig Mildhed og Christelig Omsorg I Frederichsbergs Bye Funderede Kirke, Som et Exempel paa Hands Bevaagenhed mod alle troe Undersaatter blev opsat den April 1733. Efterat Denne Kirkes første Grund-Steen Blev lagt den 9 August 1732. 1733.
- H. F. Rørdam: Om de tyske Menigheder i Danmark i 17de Aarhundrede, navnlig i Christian IV's og Frederik III's Tid. S. 161–63; Ny Hollænderby paa Ladegaardsmarken. I: Ny kirkehistoriske Samlinger 1864–66. Bd. 3.
- A. Glahn: Frederiksberg Kirke. I: Tegninger af ældre nordisk Arkitektur. 1917. 6. samling, 2. rk. tavle 1–3.
- F. Weilbach: Dansk Bygningskunst i det 18. Aarhundrede. 1930. S. 96–97: Frederiksberg Kirke.
- V. Thorlacius-Ussing: Frederiksberg Kirkes Historie. I: Tilskueren. 1931. Årg. 48, bd. 2, s. 455–76, ill.
- Victor Hermansen: Frederiksberg Kirke. I: Københavns gamle Kirker. 1932. S. 214–24.
- Chr. Rasmussen: Frederiksberg Kirke. 1734–1934. Frederiksbergs Udvikling, særlig den kirkelige, fra Middelalder til Nutid. 1933.
- E. H (avard): Frederiksberg Kirke og dens Historie. Af E. H. I: Frederiksberg. Officielt Medlemsblad for Frederiksberg Borgerforening. 1933–34. Årg. 25, nr. 456, ill.
- Frederiksberg Kirke. I: Frederiksberg Kommune. 1934. S. 71–73, ill.
- Charles Christensen: Nogle Undersøgelser i Frederiksberg Have. S. 73–84: Frederiksberg ældste kirke. I: Frederiksberg gennem Tiderne. II. 1948.
- Ernst Fr. Hansen: Frederiksberg kirke. I: Ernst Fr. Hansen: Kirkespir i Kongens By. 1951. S. 83–88, ill.

- Henning Henningsen: Kirkeskibe i København. I: Historiske Meddelelser om København. 1954–57. 4. rk. bd. 4, s. 547–60, ill.
- Niels Nøjgaard har skrevet små artikler om kirken og dens inventar i: Frederiksberg Sogns Søndagshilsen. 1955. Årg. 27, nr. 6. 1956. Årg. 28, nr. 5, 6, 8, 9, 10. 1957. Årg. 29, nr. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10. 1958. Årg. 30, nr. 2. Frederiksberg Kirkes Blad. 1958. Årg. 30, nr. 4, 5, 6, 9.
- inq: Frederiksberg kirkes nye ur. I: Frederiksberg Sogns Søndagshilsen. 1955. Årg. 27, nr. 10.
- Danmarks Kirker. Udgivet af Nationalmuseet. København. 1966–72, bd. 3, ill. S. 399–502: Frederiksberg kirke. S. 503–514: Kilder og henvisninger. S. 515–516: English summary.
- De danske kirker. Redigeret af Erik Horskjær. 1966–71. Bd. 1. Storkøbenhavn. 236 s. ill. S. 47–49: Frederiksberg kirke.
- Peder Larsen: Frederiksberg kirke. I: Frederiksberg Kirkes Blad. 1974. Årg. 46, nr. 5, ill.
- Frederiksberg kirke og sogn. Kort beskrivelse i billeder og tekst. 1979. 4 s., ill. Også i en udgave, hvor teksten på side 4 (Lidt lokal præstehistorie) er erstattet af et engelsk og tysk resumé af den øvrige tekst.
- Frederiksberg kirke og Frederiksberg Slotskirke var tilknyttet hinanden igennem mange år. Derfor anføres her et værk om slotskirken: Erik Stub: Frederiksberg Slotskirke (1710)–1932–1982 med bidrag af Johs. Lehm Laursen og N. E. A. Møller. 1982. 56 s., ill.

Kirkegårdene

- Sange ved Frederiksberg Kirkegaards Indvielse 1. Juni 1825. 1825.
- O. Andersen: Frederiksberg ældre Kirkegaarde 1893. 1893. 32 s., ill.
- Gravminder fra Københavns og Frederiksbergs Kirkegaarde. Udg. af Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse. 1912.
- Edith Rode: Frederiksberg Kirkegaard. I: Frederiksberg. Officielt Medlemsblad for Frederiksberg Borgerforening. 1913/14. Årg. 5, nr. 6. Genoptrykt med titlen: Frederiksberg Runddel og Kirkegaard. Sammesteds. 1938/39. Årg. 30, nr. 577, ill.
- A. Heinberg: Vore Digteres Grave III. Frederiksberg, Mosaik og Vestre Kirkegaard. I: Bogvennen. Dansk-norsk Litteraturtidende. 1917. Bd. 6^{II}, s. 411–14, ill.
- N. Lützhöft: Dekorative og monumentale Arbejder af Niels Skovgaard. I: Skønvirke. 1922. Bd. 8, s. 81–93. (Bl.a. om Hostrups gravmæle).
- A. Hilsøe: Frederiksberg Kirkegaards Udvidelse. I: Vore Kirkegaarde. 1930/31. Årg. 7, s. 74–78, ill.
- Frederiksberg ældre Kirkegaard. I: Danske Gartnerivirksomheder. 1935. Bd. 2, s. 916–18, ill.
- Olaf Gynt: Frederiksberg Kirkegaard. I: Frederiksberg. Officielt Medlemsblad for Frederiksberg Borgerforening. 1942/43. Årg. 34, nr. 672.

Grafik: Børge Jans.

O. C. Nielsen: Frederiksberg gamle kirkegård. I: *Gartner Tidende*. 1950. Årg. 66, s. 194-95.

Johannes V. Jensen: *Fra de dødes Have*. I: Johannes V. Jensen. 1951. S. 65-73. (*Gyldendals Julebog*, 1951) og i: *Mytens Ring*. *Efterladte Myter og Beskrivelser*. 1957. S. 130-38.

Frederiksberg ældre Kirkegaard. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg. 1959-61. Bd. 1-2, ill. Bd. 1: Johannes Tholle: *Den stille haves historie*. Bd. 2: Sven Houmøller: *Paa Vandring i den stille Have*.

- Laurits Nielsen: Et lille stykke Frederiksberg. I: Frederiksberg. Officielt medlemsblad for Frederiksberg Borgerforening. 1962. Årg. 53, nr. 999, ill. Genoptrykt 1967, nr. 1060 og 1969, nr. 1087. (Om Frederiksberg kirke og kirkegård).
- Allan Tønnesen: Frederiksbergs to ældste gravsten. I: Frederiksberg gennem Tiderne. 1974. Bd. 15, s. 85-93.

Præster og organister

- Teologisk stat – Kirkelig håndbog. Udgivet under forskellige titler siden 1830. Nyeste udg. 1981.
- S. V. Wiberg: Personalhistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie . . . 1870. Bd. 1. S. 389-90: Frederiksberg og Hvidovre.
- S. Elvius: Danmarks Præstehistorie i Aarene 1869-1884. 1885-87. S. 128-29: Frederiksberg og Hvidovre.
- V. Glahn: Minder fra Frederiksberg Kirke. Nogle Prædikener, samt Talerne ved hans Jordefærd. 1908. 80 s., ill.
- M. Groshennig og T. Hauch-Fausbøll: Danmarks Præstehistorie 1884-1911. 1914. Bd. 1. S. 204-20: Frederiksberg provsti.
- Johs. Engel og Poul Hartling: To Afskedsprædikener i Frederiksberg Kirke. Kantate af Aage Bojesen. 1945.
- P. Nedergaard: Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie (Kirkelig geografi) 1849-1949. 1951. Bd. 1. S. 226-31: Frederiksberg kirke.
- Ivar Lange: 24 år i Frederiksberg sogn. I: Frederiksberg Kirkes Blad. 1959. Årg. 31, nr. 3.
- Tanker ved sognepræst, dr. theol. Niels Nøjgaards afgang fra sognet. I: Frederiksberg Kirkes Blad. 1971. Årg. 43, nr. 4, ill.
- P(eder) L(arsen): Lidt lokal præstehistorie. Af P. L. I: Frederiksberg Kirkes Blad. 1971. Årg. 43, nr. 6.
- Poul Hartling: Bladet i bogen: erindringer 1914-1964. 4. opl. 1980. 186 s. 28 tavler. S. 60-78: Præst under besættelsen.
- Margrete Auken: Frederiksberg sogn gennem ti år. I: Frederiksberg Kirkes Blad. 1982. Årg. 54, nr. 3.
- Organistbogen. 6. udg. red. af Henrik Fibiger Nørfelt. 1979. S. 126-27: Frederiksberg kirke.

Kirken og sognet

- Beretning for Frederiksberg Sogns Menighedspleje. 1888/89-. 1890-. 1900-04 med titel: Meddelelser fra Frederiksberg Sogns Menighedspleje. 1905-13 med titel: Meddelelser om Menighedsarbejde og Menighedspleje i Frederiksberg Sogn. 1914-28 med titel: Menighedsarbejde og Menighedspleje i Frederiksberg Sogn. 1929-59 med titel: Frederiksberg Sogn.
- Frederiksberg Sogns Søndagsblad. 1907-. 1928 med titel: Frederiksberg Sogns Søndagshilsen. 1958 med titel: Frederiksberg Kirkes Blad.

Skole, menighedshus, ungdomsarbejde

- Joakim Larsen: Skolen i Pilealleen. I: Fra Arkiv og Museum. 1907. Bd. 3, s. 377-403.
- Adam Oehlschläger: Ungdomserindringer. 1963. (Originaludgave: Erindringer. I-IV. 1850-51).
- K. Varming: Frederiksberg Menighedshus. I: Architekten. 1912-13. Bd. 15, s. 505-508.
- 1912-1962. Særnummer i anledning af Frederiksberg sogns menighedshus' 50-årsdag. I: Frederiksberg Kirkes Blad. 1962. Årg. 34, nr. 5, ill.
- 1912-1972. Særnummer i anledning af Frederiksberg sogns menighedshus' 60-årsdag. I: Frederiksberg Kirkes Blad. 1972. Årg. 44, nr. 4, ill.
- Jenny Koefoed: - det var på Frederiksberg. I: Frederiksberg Kirkes Blad. 1981. Årg. 53, nr. 3, ill. (Om menighedshuset og menighedsarbejdet i Frederiksberg sogn).
- Jenny Koefoed: To personers indsats for menighedshuset. I: Frederiksberg Kirkes Blad. 1983. Årg. 55, nr. 2, ill. (Om menighedsrådsformand, fru Annette Holstein og stiftsprovst Hoffmeyer).
- Bladet. K.F.U.M. Frederiksberg Sogn. 1926-28. Årg. 1-2.
- Lærken. Frederiksberg Sogns Ungdomsafdeling. 1926-34. Årg. 1-9.
- Asnæslejren, K.F.U.M. og K.F.U.K., Frederiksberg Sogn. (1928). 42 s., ill.
- Et privilegium. Asnæslejren 1918-1968. Red. af Niels Bøving m.fl. 1968. 57 s., ill.

Påseklokke

Mod den blå himmel,
grafisk lyd gennem nygrøn elm,
i våde perler,
en sølvklar lyd af opstandelse,
og en liljegul forventning til solen

